

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TASAVVUF BİLİM DALI

TASAVVUFTA ÖLÜM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Damral BASHIROV

BURSA-2021

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

TASAVVUFTA ÖLÜM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Damral BASHIROV
ORCID:0000-0001-7154-779X

Danışman:
Prof. Dr. Abdurrezzak TEK

BURSA-2021

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı'nda 701823032 numaralı Damral BASHIROV'un hazırladığı **“Tasavvufta Ölüm”** konulu Yüksek Lisans Tezi Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 21/06/2021 günü 14:00-15:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

Prof. Dr. Abdurrezzak TEK

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Ali İhsan AKÇAY

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Orkhan MUSAKHANOV

Afyon Kocatepe Üniversitesi

Tarih

21.06.2021

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM PROGRAMI

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

24/05/2021

Tez Başlığı/Konusu: “**Tasavvufta Ölüm**”.

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısmından oluşan toplam 104 sayfalık kısmına ilişkin, 24/05/2021 tarihinde şahsım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı **%0**'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kaynakça hariç 2- Alıntılar hariç 3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları dahil

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışma Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza
24/05/2021

Adı Soyadı	: Damral BASHIROV
Öğrenci No	: 701823032
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Programı	: Tasavvuf
Statüsü	: Yüksek Lisans

Danışman:
Prof. Dr.
Abdurrezzak TEK
24/05/2021

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Tasavvufta Ölüm**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

24/05/2021

Adı Soyadı : Damral BASHIROV

Öğrenci No : 701823032

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Programı : Tasavvuf

Statüsü : Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Damral BASHIROV
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı : Tasavvuf
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : xi+86
Mezuniyet Tarihi : / / 2021
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Abdurrezzak TEK

“Tasavvufta Ölüm”

Bu çalışmamızda ilk dönemden itibaren son döneme kadar yaşamış olan mutasavvıfların ölümle ilgili görüş ve yaklaşımları üzerinde durulmuştur.

Tezimiz giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın konusu ve önemi, çalışmanın metodu, tezde izlenen yöntem ve başvuru eserler hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde ölümün dini literatürdeki ve sûfilere göre tanımı yapılmıştır. Ayrıca ölümün türleri, konusu ve mahalli gibi genel bilgilerden bahsedilmiştir.

İkinci bölümde tasavvufî terbiye yöntemi olarak ölüm konusu hakkında bilgi verilmiştir. Burada önce ölüme hazırlanma, ardından seyrü sülûk ve ölümle ilgili âdab üzerinde durulmuştur.

Üçüncü ve son bölümde ise ölümle ilgili kavram ve işârî yorumlara yer verilmiştir. Ölümle bağlantılı olarak değerlendirilen ve üzerinde durulan bu kavramlar genellikle menâzil kitaplarında ve diğer tasavvufî eserlerde yer aldığı şekilde ilk mertebelerden üst mertebelere doğru ele alınmıştır. Yine bu kısımda sûfilerin, Kur’ân-ı Kerim’de yer alan ölümle ilgili ayetlere getirdikleri işârî yorumlar üzerinde durulmuştur. Bu yorumlar da kavramlarda olduğu gibi bir tertib ve sınıflandırmaya tâbî tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Ölüm, Nefis, Fenâ

ABSTRACT

Name and Surname : Damral BASHIROV
University : Bursa Uludağ University
Institute : Institute of Social Sciences
Department : Basic Islamic Sciences
Field of Science :Mysticism
Nature of the Thesis : Master
Number of Pages : xi+86
Date of graduation : / / 2021
Thesis Advisor : Prof. Dr. Abdurrezzak TEK

"Death in Sufism"

In this study, the views and approaches of Sufis, who lived from the first period to the last period, about death were emphasized.

Our thesis consists of an introduction and three parts. In the introduction part, information is given about the subject and importance of the research, the method of the study, the method followed in the thesis and the referenced works.

In the first part, death is defined according to religious literature and Sufis. In addition, general information such as types, subject and place of death was mentioned.

In the second chapter, information is given about the subject of death as a mystical education method. Here, firstly, preparation for death, then navigation, and adab related to death are emphasized.

In the third and last part, the concept and sign interpretations about death are given. These concepts, which are evaluated and emphasized in connection with death, are generally discussed from the first to the upper levels as they are included in the range books and other Sufi works. Again, in this section, the implicit comments made by the Sufis to the verses about death in the Quran are discussed. These interpretations are also subject to an arrangement and classification as in the concepts.

Keywords: Sufism, Death, Nefis, Fena

ÖNSÖZ

Tasavvuf Hakk’a doğru yapılan manevî bir yolculuktur. Buna seyrü sülûk da denilmektedir. Sülûkun amacı nefsi her türlü olumsuz vasıflardan ve kötü ahlaktan kurtarıp, güzel sıfatlarla süslemektir. Diğer bir deyimle nefsi kötü ahlakından öldürüp, güzel ahlakla diriltmektir. Sûfiler bu hali ölmeden önce ölmek şeklinde ifade etmektedirler. Bu bakımdan ölüm, mutasavvıfların nazarında genellikle nefsin kötü ahlaktan kurtulmasını ifade eden tasavvufî bir terim olmuştur.

“Tasavvufta Ölüm” başlıklı tez giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölümde ölümün dini literatürdeki tanımına ve sûfilerin konuyla ilgili yaklaşımlarına dikkat çekilmiştir. Ayrıca hem maddi manadaki zorunlu hem de manevî anlamdaki irâdi ölümün de ele alındığı bu bölümde, mutasavvıfların teceddüd-i emsal olarak adlandırdıkları ve diğer ölüm çeşitlerinden farklılık arz ettiğini söyledikleri ölüm türü hakkında görüşleri ortaya konulmaya çalışıldı. Bununla birlikte ölümün mahalli olması hasebiyle beden, nefis ve ruh hakkında sûfilerin değerlendirmeleri üzerinde duruldu. İkinci bölümde ise ölüme hazırlanmak için gerekli olan îman, tövbe ve amel hususunda onların tespit ve değerlendirmelerine yer verildi. Ayrıca bu bölümde riyazet yöntemlerinden olan dört çeşit manevî ölüm türüyle ilgili ve ölüm ânında iken sûfilerin âdabları konusunda incelemelerde bulunuldu. Üçüncü bölümde mutasavvıfların ölümle bazı tasavvufî kavramlar arasında nasıl bir bağ kurdukları ve ölümün marifetle ilişkisi ele alındı. Yine bu bölümde sûfilerin ölümle ilgili Kur’an ayetlerine getirdikleri işârî yorumlar aktarılmaya çalışıldı.

Bu süreçte bana her türlü desteği veren, tecrübe ve ufuk açıcı görüşlerinden istifade ettiğim çok kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Abdurrezzak TEK’e, ilim ve irfanlarından istifade ettiğim muhterem hocalarım Prof. Dr. Abdullah KARTAL ve Prof. Dr. Salih ÇİFT’e teşekkürü bir borç bilirim.

Damral BASHIROV

Bursa-2021

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM PROGRAMI	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU	1
II. ARAŞTIRMANIN METODU	3

BİRİNCİ BÖLÜM

SUFİLERE GÖRE ÖLÜMÜN TANIMI, TÜRLERİ VE HAKİKATİ

A. ÖLÜMÜN TANIMI	5
1. Dini Literatürdeki Tanımı	5
2. Sûfilerin Tanımları	7
B. ÖLÜMÜN TÜRLERİ	9
1. Zorunlu Ölüm.....	10
2. İrâdî Ölüm	12
3. Teceddüd-i Emsal.....	15
C. ÖLÜMÜN KONUSU VE MAHALLİ.....	16
1. Beden	17
2. Nefis	18
3. Ruh	19
4. Sûfilerin Ölümle İlgili Sözleri ve Ölüm Anındaki Halleri.....	20

İKİNCİ BÖLÜM

TASAVVUFİ TERBİYE YÖNTEMİ OLARAK ÖLÜM

A. ÖLÜME HAZIRLANMA	23
1. İman	23
2. Tövbe	24
3. Amel	25
B. SEYRÜ SÜLUK VE ÖLÜM: ÖLÜMÜN DÖRT HALİ	26
1. Açlık	27
2. Yamalı Elbise Giymek	29
3. Sıkıntılara Katlanmak	31
4. Uzlet	32
C. ÖLÜMLE İLGİLİ ADAB	34
1. Temizliğe Dikkat	34
2. Sünnete İttiba	34
3. Virde Riayet	35
4. Kibleye Yönelmek	35

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖLÜMLE İLGİLİ KAVRAM VE YORUMLAR

A. ÖLÜMLE İLGİLİ KAVRAMLAR	37
1. Zühd	37
2. Gurbet	38
3. Hayat	40
4. Azim	42
5. Kalak	43
6. Tezekkür	44
7. Keşf-Rüya	45
8. Rabıta-i Mevt	47
9. Kurbiyet	48
10. Aşk (Muhabbet)	49
11. Fenâ	52
12. Müşâhede	53

13. Marifet.....	54
B. SÛFÎLERİN ÖLÜMLE İLGİLİ İŞÂRÎ YORUMLARI	56
1. Küfürle Ölüp İmanla Dirilmek.....	56
2. Kâfirden Mümin, Müminden Kâfir Çıkarır	57
3. Günahla Ölüp Taatle Dirilmek.....	58
4. Cehâletle Ölüp İlim ve Marifetle Dirilmek.....	58
5. Nefsin Ölüp Kalbin Dirilmesi	59
6. Ölü Nefisten Diri Kalb, Diri Kalpten Ölü Nefis Çıkarır	60
7. Kalbin Dünyadan Ölüp Hakk’a Yakınlıkla Dirilmesi.....	61
8. Nefsin Bekasıyla Ölüp Nefsin Fenasıyla Dirilmek.....	64
9. Ruhun Dirilip Bedenin Ölmesi	64
10. Hakk’ın Nuruyla Dirilip Hızlanıyla Öldürmesi	65
11. Hakk’ın Fazl ve İhsânıyla Dirilip Adâletiyle Ölmek	66
12. İrâde İle Ölüp Hakikatle Dirilmek	67
13. Hayatın Ölüm, Ölümün Hayat Olması.....	67
14. Hakk’a Muhtaçlıkla Ölüp İstignâ İle Dirilmek	68
15. Celâlî Tecelliyle Ölüp Cemâlî Tecelliyle Dirilmek	69
16. Heybet İle Ölüp Üns İle Dirilmek.....	71
17. Tevhid Çerçevesinde Fenâ İle Ölüp, Bekâ İle Dirilmek	71
SONUÇ.....	73
KAYNAKÇA	78

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
b.,	: Baskı
bkz:	: Bakınız
c.	: Cild
ev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
m.	: Milâdî
Hız.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Vakfı Yayınları
md	: Madde
ra	: Radıyallâhu anh
s.	: Sayfa
sav	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
t.y.	: Tarih yok
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
v	: Vefat
vb	: Ve benzeri
y.y.	: Yayın yeri yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU

“Tasavvufta Ölüm” başlığıyla ele aldığımız bu çalışmamızda temel hedefimiz sûfilerin ilk ve sonraki dönem eserlerindeki söz, görüş ve uygulamalarından hareketle ölüm hakkındaki fikir ve yaklaşımlarını tespit edip değerlendirmektir. Bu sebeple ilk tasavvuf kaynaklarından itibaren son dönem tasavvuf eserlerine kadar pek çok kaynağı incelediğimiz bu çalışmamızda sûfilerin ölümü nasıl değerlendirdiklerini, ölümle başka hangi manalar kast ettiklerini ve tasavvufun nihâi gayesi olan mârifetullahla ölüm arasında nasıl bir bağ kurduklarını ele alıp inceledik.

Ölüm ve hayat kavramları genellikle zahiri ve maddi bir olgu olarak görülse de tasavvufta çoğunlukla bâtınî ve mânevî durumu ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle bunlar kulun îmanî, nefsanî, kalbî, ve ahlâkî olarak hangi konumda olduğunu bildirmektedir. Tasavvufu, îmanın ihsan kıvamında yaşanılması hâli, nefsin tezkiye edilip kalbin tasfiye edilmesi ve güzel ahlak gibi farklı şekillerde tanımlayan sûfiler, mânevî durumunu bu tarifler çerçevesinde biçimlendirenleri diri olarak görmüşlerdir. Buna mukabil sıralanan üstün hallerden mahrum bir şekilde hayat süren kimseleri ise maddî vücutları diri olsa da manen ölü saymışlardır.

Bu bakımdan ilk dönemden itibaren dünyayı ve nefsin hazlarını terk edip zühde yönelen zahidler ve sonrasında halkın içinde olsalar dahi, Hak’la beraberlikten kopmayan (halvet der-encümen) sâlikler, nefislerini muhasebe ve çeşitli riazet şekilleriyle kötü ahlaktan kurtarıp güzel ahlakla süslemeğe, kalplerini gaflet pasından temizleyip cilalamaya çalışmışlardır. Bir diğer ifadeyle nefsi ve kalbi her türlü kötü ahlak ve düşünceden öldürüp, güzel huy ve sıfatlarla diriltmeğe gayret etmişlerdir.

Sûfilerin nefsi kontrol altına almayı ve şehvetlerini yok etmeği ölüm olarak görmeleri, bir takım riyazet yöntemlerini de bu isimle adlandırmalarına neden olmuştur. Örneğin sürekli aç kalarak, yamalı elbiseler giyerek, sıkıntılara

katlanarak ve uzleti tercih ederek nefse muhâlefet etmeyi *el-mevtü'l-ebayaz* (beyaz ölüm), *el-mevtü'l-ahdar* (yeşil ölüm), *el-mevtü'l-esved* (siyah ölüm) ve *el-mevtü'l-ahmer* (kırmızı ölüm) olarak adlandırmışlardır. Ayrıca mutasavvıfların nazarında tüm bu ölümlerin karşılığında manevi bir dirilme sözkonusudur. Şöyle ki, nefiste bulunan harama meyl etme arzusunun yerini verâ duygusu, hırs ve tamahın yerini kanaat ve comertlik hissi, yalanın yerini sıdk ve doğruluk düşüncesi ve gaddarlığın yerini merhamet gibi olumlu ve güzel vasıflar doldurmaktadır. Nefis ve kalpteki bu ölümler ve dirilmeler tasavvufta seyrü sülûk olarak ifade edilmektedir. Zira sülûkun amacı nefsi emmârelikten koparıp, kemâle ulaştırmaktır.

Yine sûfilerin bazı kavramları ölümle irtibatlı bir şekilde değerlendirdikleri görülmektedir. Zühd, gurbet, hayat, azim, kalak, tezekkür, keşf, rabita, kurbiyet, aşk, fenâ, müşahade ve mârifet bunlardan bir kısmıdır. Zira zühd ve gurbet sâlikin dünyadan yüz çevirip asli vatana yönelmesini ifade ederken, hayat, azim ve kalak da mürîdin manevî bir dirilik, kararlılık ve muhabbetle Hakk'a yönelmesini sağlar. Yine tezekkürle Hak yolcusu sâlik, dâima Allah'ı ve ölümü zihninde hazır tutar. Tefekkürî mevt yahut rabita da bu anlamda mürîdin her daim ölümle iç içe yaşamasına sebep olur. Sûfiler nefislerini tezkiye ettikleri için ölümle birlikte ulaşılacak olan kefiş ve müşahedeleri henüz ölmeden önce elde etmektedirler. Ayrıca seyrü sülûkla Hakk'a kurbiyete ve ilâhi aşka ulaşan sâlikler, duydukları muhabbet ve yakınlık duygusuyla ölümü hoş görmekte ve Hakk'a ulaştıran bir vasıta olarak algılamaktadırlar. Bununla birlikte seyrü sülûkta nihai gayenin mârifetullah olduğunu savunan sûfiler, bu bakımdan ölümle mârifet arasındaki irtibata da dikkat çekmişlerdir. Maddi anlamdaki ölümle perdeler kaldırıldığı vakit kul, Allah hakkında mârifet sahibi olmaya başlar. Sûfilere göre ise böyle bir mârifete sâlik, ölmeden önce öldüğü için hayattayken nâil olmaktadır. Mutasavvıfların ölümle ilgili görüşleri incelendiği zaman ölüm ayetlerine de bu eksenle farklı işârî yorumlar getirdikleri görülmektedir. Bu yorumlar maddî ölümden ziyâde, manevî anlamda bir ölümle işaret etmektedir. Örneğin bunlardan bir kısmı şöyledir; “irâde ile ölüp, hakikat ile dirilmek”, “Hakk'a muhtaçlıkla ölüp, istiğnâ ile dirilmek”, “Celâlî tecelliyle ölüp, cemâlî

tecelliyle dirilmek”, “Heybet ile ölüp, üns ile dirilmek”, “Fenâ ile ölüp, bekâ ile dirilmek”.

II. ARAŞTIRMANIN METODU

Araştırmamızın genel yapısı giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde araştırmamızın konusunu teşkil eden ölüm’le ilgili genel bilgiler verilmiş, hem dini literatürdeki hem de sûfiler nazarındaki tanımları yapılmıştır. Bununla birlikte ölümün türleri ve hakikati hakkında bilgiler verilmiştir. Bu konuları anlatırken başta Kur’ân-ı Kerim ve muteber hadis kitapları olmakla, temel tasavvufî eserler esas alınmıştır.

İkinci bölümde ölüm, tasavvufî terbiye yöntemi olarak ele alınmıştır. Bu kısımda ölüme hazırlanma, seyrü sülûk ve ölüm ve ölümle ilgili adab konuları alt başlıklarıyla birlikte geniş bir şekilde işlenmiştir. Konular işlenirken öncelikle temel tasavvufî eserler ele alınmış, daha sonra sırasıyla ikincil ve üçüncül el kitaplara mürâaat edilmiştir. Konular izah edilirken ilgili âyet ve hadislere de yer verilmiş ve görüşler Kur’an ve sünnet’le teyid edilmiştir. Ayrıca konunun daha iyi anlaşılabilmesi için örnekler verilmiştir.

Üçüncü bölümde sûfilerin ölümle ilgili kavram ve yorumları ele alınmıştır. Bu bölümde ölümle ilgili kavramlar işlenirken önce kavramın sözlük anlamına, daha sonra ise tasavvufî literatürdeki manasına dikkat çekilmiştir. Yine konular ele alınırken daha iyi anlaşılması için âyet ve hadisler başta olmakla bazı örneklere yer verilmiştir.

Yorumlar kısmında ise sûfilerin ölüm âyetlerine getirmiş oldukları işârî yorumlar ele alınmıştır. Bu kısımda yorumlar farklı başlıklar şeklinde sistematik bir biçimde sıralanmış ve başlıklarla ilgili âyetler ve yorumlar zikredilmiştir.

Ayrıca burada belirtmek istediğimiz bir husus daha vardır. Yapmış olduğumuz çalışmamıza başlamadan önce konuyla ilgili yazılmış tez ve makaleleri araştırırken “Tasavvufî Düşüncede Ölüm” başlıklı bir yüksek lisan teziyle karşılaştık. Müslüm AYHAN tarafından 2002 senesinde yapılmış olan bu

çalışmayı incelerken tezin iki bölümden ibaret olduğunu ve birinci bölümün de genellikle kavram olarak ölümün tanımından ve bir gerçeklik olarak tabii ya da maddi anlamdaki ölümden bahsettiğini gördük. Tasavvufi düşüncedeki ölümden ise genellikle ikinci bölümde bahsedilmektedir. Başlıkları incelerken sûfîlerin ölümle ilgili fikir, görüş ve yaklaşımlarının tezin hacminin de geniş olmaması hasebiyle kısa işlendiğini müşahade ettik. Bu nedenle konuyla ilgili sûfîlerin görüş ve yaklaşımlarını daha geniş ve açık bir şekilde yansıta bilmek adına tezimizin konusunu “Tasavvufta Ölüm” olarak belirleyip mövzuyu yeniden ele almaya çalıştık. Araştırmayı daha ileri dereceye taşımak amacıyla daha önceki çalışmadan farklı olarak tezimizi üç bölümde işlemeye çalıştık. Ayrıca önceki çalışmadan farklı olarak birinci bölümde ölümün dini literatürdeki tarifi ve sûfîlere göre tanımıyla birlikte ölümün mahalli olması nedeniyle beden, ruh ve nefis üzerinde durduk. İkinci bölümde ise evvelki tezde kısa olarak temas edilmiş olan dört çeşit ölüm renginin her birini geniş bir şekilde ele alıp değerlendirdik. Üçüncü bölümde ise önceki tezde yer almayan ölümle ilgili on üç tane kavramı ve ölüm ayetleriyle ilgili sûfîlerin işârî yorumlarını inceleyip değerlendirmeye ve aktarmaya çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM

SUFİLERE GÖRE ÖLÜMÜN TANIMI, TÜRLERİ VE HAKİKATİ

A. ÖLÜMÜN TANIMI

1. Dini Literatürdeki Tanımı

Genel anlamda canlı varlıkların hayatlarının son bulması olarak ifade edilen ölüm ile ilgili farklı tanımlar yapılmıştır. Sözlükte hayâtın zıddı,¹ fiillerden güç ve kuvvetin gitmesi,² fiili yapanın, o fiili yapmaktan aciz kalması,³ mevcut olan herhangi bir suretin bir daha aynen zahir olmamak üzere bozulması,⁴ dünyada yaşamın sebebi olan tabii ateşin yok olması,⁵ insan, hayvan ya da bitkide hayatın son bulması⁶ olarak kullanılmıştır. Yine ölümün vücûdî keyfiyeti hakkında denilmiştir ki, Allah Teâlâ hayatın zıddı olan ölümü canlıda yaratmıştır.⁷

Ölüm ifadesi her ne kadar canlı varlıklar için kullanılsa da, mecaz olarak cemâdât dediğimiz cansız varlıklar için de kullanılmaktadır. Kur`ân-ı Kerim`de ki “Ölmüş topraklara hayat bahşeder”⁸ ifadesi bu manaya işaret etmektedir. Yine Cevheri (ö.393/1002)`ye göre içinde ruh bulunmayan şeyler için mevat (ölüler) kelimesi kullanılmaktadır. Bu hakikate işaret eden bir hadisi şerifte şöyle buyrulmaktadır: “Ölü topraklar (ekilmeyen, kullanıma açılmamış topraklar) Allah

¹ Bkz. İsmail b. Hammad el-Cevherî, *es-Sıhah Tacü'l-Lügat ve Sıhahu'l-Arabiyyeti*, thk. Muhammed Muhammed Tamir, Kâhire: Daru'l-Hadis, s. 1103.

² Bkz. Muhammed A`la b. Ali et-Tehânevi, *Kitabu Keşşafu Istılahati'l-Fünun*, Kalkuta, 1862, II, 1317.

³ Bkz. Ebü'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mukerrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut: Dâru Sâdir, II, 91.

⁴ Bkz. Ahmed Avni Konuk, *Fususu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, Haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın, İstanbul: İFAV, 2017, s. 74.

⁵ Bkz. Zafer Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kalem Yayınevi, 2006, s. 359.

⁶ Bkz. *Türkçe Sözlük*, D.D.B.K, haz. Sevgi Özel v.d, Ankara: Karınca Ajans yayıncılık, 2012, s. 1335.

⁷ Tehânevi, *a.g.e.*, II, 1316.

⁸ Furkan, 25/49.

ve Rasulüne aiddir. Kim ondan bir yeri canlandırırrsa onundur.”⁹ Yâni fâide sağlanmayan ve kullanılmayan topraklar mecaz olarak ölü kelimesiyle ifade edilmiştir. Bundan başka ölü kelimesi arap deyimlerinde sükun (dinme) anlamında da kullanılmıştır. Nitekim rüzgar için “rüzgar öldü” denildiğinde, “rüzgar dindi” manası anlaşılmaktadır.¹⁰

İbn Manzur’a göre ölüm şu mânâları ifade etmek için de kullanılmaktadır:

Bunlardan ilki, insanlar, hayvanlar ve bitkiler gibi canlı varlıklarda mevcut olan büyüme ve gelişme kuvvetinin yok olması anlamındadır. Şu ayette olduğu gibi: “Yeryüzünü ölümünün ardından O canlandırıyor.”¹¹

İkincisi, hissî gücün yok olması anlamında kullanılmaktadır ki, Allah Teala Meryem suresinde bu husûsa şöyle işaret etmektedir: “Keşke bundan önce ölseydim de unutulup gitmiş olsaydım.”¹²

Üçüncüsü, akli kuvvetin zevale uğraması, yok olması mânâsındadır ki, bu da cehâlet olarak ifade edilmektedir. Şu âyetlerde buna dikkat çekilmektedir: “(Mânen) ölü iken (yâni imandan mahrum durumdayken) dirilttiğimiz.”¹³ “Şüphesiz, sen ölümlere (cahillere) işittiremezsin.”¹⁴

Dördüncüsü, hayat için mukadder olan korku ve hüzn anlamında kullanılan mânâdır. Zira İbrahim sûresinde şöyle buyrulmaktadır: “Her taraftan ona ölüm gelecek, halbuki ölmeyecek.”¹⁵

Ölüme eşdeğer diğer bir mânâ da uykudur ki, Kur`ân-ı Kerim`de bu gerçekliğe şu şekilde vurgu yapılmaktadır: “Allah, öleceklerin ölümleri anında, ölmeyeceklerin de uykuları esnasında ruhlarını alır.”¹⁶ Yine uykunun ölüm anlamında kullanıldığını, şu hadisi şerifte de görmemiz mümkündür: “Öldükten sonra bizi dirilten Allah’a hamd olsun. Dönüş onadır.” Akıl ve hareket ölümle

⁹ Cevherî, a.g.e., s. 1103.

¹⁰ İbn Manzûr, a.g.e., II, 92.

¹¹ Rum, 30/19.

¹² Meryem, 19/23.

¹³ En`am, 6/122.

¹⁴ Rum, 30/52.

¹⁵ İbrahim, 14/17.

¹⁶ Zümer, 39/42.

birlikte yok olduğu için, temsil ve teşbih maksadıyla uyku ölüm olarak isimlendirilmiştir.¹⁷ Ve yine denilmiştir ki, uyku hafif bir ölüm, ölüm de ağır bir uykudur.¹⁸

Var olan tüm mahlukatın bir gün mutlaka karşılaşacağı tek gerçeklik ölümdür. Kur`an-ı Kerim`de yer alan “*Yer üzerinde bulunan her şey fanidir*”¹⁹ âyeti de bu hakikatin tercümanıdır. Aynı zamanda başka bir âyet`de geçen “*Her nefis ölümü tadacaktır. Sonunda bize döneceksiniz*”<sup>20</sup> ifadesi de ölümden kaçışın olmadığını ve her canlının ölüm hâlini bizzat tecrübe ederek yaşıyacağını bizlere haber vermektedir. Yine diğeri bir sûre`de geçen “*Sen de ölümlüsün, onlar da ölümlüdür*”²¹ âyeti bu gerçekliğe ışık tutmaktadır.

Her zaman başkaları üzerinde müşahede ettiğimiz ve yorumlar yapmakla kifayetlendiğimiz ölüm hakkında Sûfilerin de kendilerine has değerlendirmeleri ve tanımları mevcuttur.

2. Sûfilerin Tanımları

Allah Rasûlü`nün “*Küçük cihattan büyük cihada döndük*”²² diyerek işaret ettiği, görünen düşmandan daha zor ve güçlü olan nefis düşmanını kemâle ulaşmak yolunda en büyük mânî ve yol kesici olarak gören sûfiler, hayatlarını nefisle mücâhedeye ve nefsin hevâ ve hevesini kırmaya adanmışlardır. Bu sebeptendir ki, sûfiler ölümü tarif ederken, “nefsin hevâ ve hevesinin kökünü kazımak”²³, “nefsin arzusunun sökülüp atılması”²⁴ olarak târif etmişlerdir.

Yukarıda zikredilen ölüm târiflerinden de görüldüğü gibi, sûfiler ölümü nefsin hevâ ve hevesinin yenilgiye uğratılması ve nefsin kontrol altına alınması olarak târif etmişlerdir. Ölmeden önce ölmek tabiriyle kastedilen budur. Ayrıca

¹⁷ İbn Manzûr, *a.g.e.*, II, 92.

¹⁸ *a.yer.*

¹⁹ Rahman, 55/26.

²⁰ Ankebut, 29/57.

²¹ Zümer, 39/30.

²² Bkz. İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-Hafa ve Müzîlû'l-İlbâs Amme'stehere Mine'l-Ehâdis Alâ Elsineti'n-Nâs*, Kâhire: Mektebetü'l-Kudsîyye, h. 1351, I, 424.

²³ Bkz. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012, s. 247.

²⁴ Bkz. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul: Anka yayınları, 2005, s. 234; Ayrıca bkz: Ramazan Muslu, “Türk Tasavvuf Kültüründe Sûfilerin Ölüme Bakışı ve Cenaze Merasimleri”, EKEV Akademi Dergisi, 2009, sayı: 38, s. 61-86.

mutasavvıflar insanın kötü hâl ve hareketlerinin yok olmasını mevt (ölüm), güzel hâl ve hareketlerin kazanılmasını ise hayat olarak adlandırmışlardır.²⁵ Bu nedenle bir ahlaklanma yolu olan tasavvufun tanımını yapan ilk sûfilerin târiflerine baktığımızda bu duruma işâret eden pek çok tanımla karşılaşabiliriz. Nitekim Ebû Muhammed Cerîrî'ye: "Tasavvuf nedir? diye sorulunca şu cevabı vermişti: Güzel ve yüksek olan her nevî huylara giriş yapma, çirkin ve aşağı olan her nevî huylardan çıkış yapma mânâsına gelir."²⁶ Yine seyyidü't-tâife ve tâvûsü'l-ulemâ lakablarıyla meşhur olan Cüneyd-i Bağdâdi tasavvuf "Allah'ın seni sende öldürmesi, kendisi ile bâki kılmasıdır" demiştir. Bu kulun benlik ve nefsanî sıfatlardan fenâ bulup Allah ile bâki olması, Rahmânî sıfatlarla donanmasıdır.²⁷ Ayrıca bu durum tasavvufta fenâ ve bekâ terimiyle de ifade edilmektedir. Fenâyı üç mertebede ele alan Cüneyd-i Bağdadi, fenâ nazariyyesinin ilk mertebesini şöyle açıklamaktadır: "Amellerini yaparak, cehd-ü gayret sarfederek, nefesine muhâlefet ederek ve onu istemediği amelleri yapmağa zorlıyarak sıfatlardan, huylardan ve tabii özelliklerinden fânî olmaktır."²⁸ Bu mertebe, insanın günlük hayatıyla ilgilidir. Kişi bir müslüman olarak yaptığı vazifelerde şahsî arzu ve isteklerini arkaya atmalıdır. Bunu yapabilmek için de zühdî bir hayâta muhtaçtır ve hedefine perde olan arzu ve isteklerini bertaraf etmelidir. Bu mertebedeki fenâ, ahlâkî bir mertebedir.²⁹ Diğer bir ifadeyle nefsi kötü ahlaktan kurtarıp, ulvî ahlakla ahlaklandırmaktır.

Bu şekilde bir ölümü yaşayan sûfiler artık Allah'a olan yolculuklarında mesafe katetmiş ve muhabbetullah denilen ilâhî aşkı yaşamaktadırlar. Bu ilâhî aşk nedeniyle sûfiler, ruhun bedenden ayrılması olarak târif edilen maddî ve zorunlu ölümü sevgiliye kavuşmak ve vuslat aracı olarak gördükleri için temenni etmekte ve bu anlamdaki ölüm olayına karşı farklı bir tavır ortaya koymaktadırlar.

²⁵ Uludağ, *a.g.e.*, s. 162.

²⁶ Bkz. Abdülkerim Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları, 2017, s. 368.

²⁷ Bkz. Ebu'l-Ala Afifi, *Tasavvuf İslam'da Manevi Hayat*, çev. Ekrem Demirli-Abdullah Kartal, İstanbul: İZ yayıncılık, 2018, s. 46.

²⁸ Bkz. Süleyman Ateş, *Cüneyd-i Bağdadi (k.s) Hayatı Eserleri ve Mektupları*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, s.153.

²⁹ Ateş, *a.g.e.*, s.154.

Sûfilerin nazarında ölüm arzu edilen bir haldir. Zira onlar ölümü ayrılık değil, vuslat olarak kabul ederler. Âşıkın mâşûkuna, sevenin sevdiğine kavuştuğu andır. Bu nedenle dünyâ hayâtı Hak yolcusu sâlik için gurbet mahallidir ve zindan mesabesindedir. Nitekim bu mânâdaki bir hadîsi şerifte de şöyle buyrulmaktadır: “*Dünyâ mü`minin zindanı, kâfirin de cennetidir.*”³⁰ Çünkü sevgiliden uzak kaldığı her an sâlik için içinde bulunduğu bir zindan gibidir. Bu hâli anlamamız için yolumuza ışık tutacak bir hâdiseyi İmam Kuşeyrî bizlere şöyle aktarmaktadır: “Derler ki: Şamlı Mekhûl’un üzerine hüznün hâli gâlip idi. Öleceği sırada yanına gelen ziyaretçiler, güldüğünü görünce sebebini sordular. Şöyle dedi: “Neden gülmeyeyim ki, sakındığım ve çekindiğim (dünyâ, şeytan, nefis)’den ayrılma zamanı yaklaşmıştır ümidim ve emelim olan (sevgilim)’in huzûruna hızla çıkmak üzereyim.”³¹ Örnekte de görüldüğü gibi ilâhî aşk ne kadar kuvvetli olursa kavuşma arzûsu da bir o kadar şiddetli olur. Hadîs-i şerifte geçen “*Kim Allah’a kavuşmak isterse, Allah da ona kavuşmak ister*”³² ifadesi de bu husûsu açıklamaktadır.

Yine Abdülkâdir Geylânî (k.s)`de ölmeden önce ölmenin sırrını şu sözlerle ifade etmektedir: “Ey cemaat! Kırmızı gül kadar renkli ve tatlı olan ölüme gelin. Bu ölüm, nefis, tabiat, şeytan ve dünyâ ile savaş, Hakk`ın zatından gayrı sayılan şeyleri terk ve halkın arasından mânen sıyrılmasıdır.”³³

Sûfilerin ölümü arzu ve temennî etmeleri gerçek Hak dostu olduklarının da bir göstergesidir. Örneğin Kur’ân-ı Kerim’de geçen: “*Kendinizin Allah`ın dostları olduğunuzu iddia ediyorsanız, bunda da samimi iseniz, haydi ölümü temennî edin (bakalım)!*”³⁴ âyeti de buna delildir. Bu konu detaylı bir şekilde sufilerin aşk (muhabbetullah) konusunu işlerken ele alınacaktır.

B. ÖLÜMÜN TÜRLERİ

³⁰ Bkz. Müslim, “Zühd”, 1.

³¹ Kuşeyrî, a.g.e., s. 392.

³² Müslim, “Zikr”, 5.

³³ Bkz. Abdülkadir Geylânî, *Îlâhî Armağan-El-Fethu’r-Rabbânî ve’l-Feyzü’r-Rahmânî*, Çev. Abdülkadir Akçiçek, İstanbul: Altınoluk, 2018, s. 368.

³⁴ Cuma, 62/6.

1. Zorunlu Ölüm

Nefsin aletlerini kullanmayı terk etmesi,³⁵ insan bedenindeki mücerret bir varlık olan ruhun bedene olan bağıllığını tamamen kesmesi ve ondan çıkması³⁶ olarak tarif edilen zorunlu ölüm, tabii ölüm olarak da ifade ettiğimiz olaydır. Bu tür ölüm “mevt-i ıztırari” de denilmektedir.³⁷ Kur’ân-ı Kerim’de geçen “*Her nefis ölümü tadacaktır. Sonunda bize döneceksiniz*”³⁸ âyeti de her canlı için kaçınılmaz bir gerçeklik olan zorunlu ölümü bizlere haber vermektedir.

Sünnetullah dediğimiz Cenâb-ı Hakk’ın değişmez kanunları içerisinde doğum nasıl bir konuma sahip ise, ölüm de aynı şekilde doğal bir olaydır. Çoğu zaman vurdumduymaz bir şekilde içinde yaşadığımız dünyâ hayâtı bizi, doğal olduğu kadar gerçek ve kaçınılmaz olan bu hakikatten gâfil bir şekilde yaşamamıza neden olmaktadır. İslam inancı bakımından ölüm bir son değil, yeni bir hayâta açılan kapıdır. O nedenle bu âlem için ölüm, mahiyeti farklı başka bir âlem için gerçekleşen bir doğumdur. Dolayısıyla insanın dünyada iken ölümden sonra mutlaka yaşayacağı bu yeni hayat için hazırlık yapması gerekir.³⁹

Her ne kadar da Kur’an ve hadislerde ölüme hazırlanma ve ölümden gafil olmamak gerektiği defalarca vurgulansa da insanların bu konumdaki tutumları farklı-farklıdır. Bu sebeptendir ki, İmam Gazzâlî insanları ölüm konusunda dört farklı kısımda değerlendirmektedir:

1. Dünyâ zevklerine dalan, onları seven, ona aldanıp meyleden ve bu sebeple de ölümden gâfil olan ve adı anıldığında da nefret eden kimse. Bu kimseler hakkında Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: “*De ki: O kendisinden kaçtığınız ölüm, hiç şüphesiz sizi bulacaktır. Sonra, gayb ve şehâdet (âleminin) bilgisine sahip olan (Allah’a) döndürüleceksiniz ve yaptıklarınızı size haber verecektir.*”⁴⁰

³⁵ Bkz. İbn Sina, *Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi*, çev. M. Hazmi Tura, y.y, t.y, s. 13.

³⁶ Bkz. Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetname*, haz. Aptullah Aydın, İstanbul: Mehdi yayınları, 1992, s. 258.

³⁷ Tehâvî, *a.g.e.*, II, 1317.

³⁸ Ankebut, 29/57.

³⁹ Bkz. İhsan Soysaldı, “Sufilerin Ölümüne yaklaşımı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.16, Temmuz-Aralık 2016, s. 136.

⁴⁰ Cuma, 62/8.

2. Henüz yeni tevbe etmiş olan kimselerdir ki, bunlar da ölümden korkarlar. Fakat bunların korkusu tevbelerini tamamlamadan ve gerekli yol azığı toplamadan ölüme yakalanma korkusu sebebiyle olabilir ki, bundan dolayı bu kimseler mâzur sayılabilir. Bu nedenle bunlar, hadis`de geçen “*Kim Allâh`a kavuşmayı sevmezse Allah da ona kavuşmayı sevmez*”⁴¹ nebevi hitabına dahil olan kimselerden sayılmazlar. Çünkü bu kimseler ne Allah`a kavuşmayı, ne de ölümü kötü olarak görmezler. Bunlar kusur ve noksanlarla Cenâb-ı Hakk`ın huzuruna çıkmamak için kusur ve noksanlarını telâfi etmeye çalışırlar.

3. Âriflerdir. Bunlar devamlı olarak ölümü hatırlarlar. Çünkü ölüm ânı bu zatlar için sevgiliye kavuşma ve vuslat zamanıdır. Hatta bu kimseler ölümü iştîyakla beklemekte ve ölümün geç gelmesine canları sıkılmaktadır. Bir an önce isyan ve ayrılık mahalli olan bu dünyâdan kurtulup Hakk`a ulaşmaya can atarlar.

4. Fakat bunlardan da üstün olan bir rütbe daha vardır ki, kendisi için ölmeyi veya kalmayı tercih etmeden, işi Allah`a havâle edip, Onun için en sevgili olanı kendisi için de en sevimli olarak gören kimselerdir. İşte son rütbe olan bu makam, aşırı sevgi sâyesinde teslim ve rızâ makâmına yükselenlerin derecesidir.⁴²

Gazzâlî`nin yapmış olduğu bu tasniften de görüldüğü gibi son iki kısımda olanlar, Allah`a olan yakınlıklarından ve sevgilerinden dolayı ölümü hoş görmekte, hatta temenni etmektedirler. Mutasavvıflar bu nedenle her zaman geçici olan dünyâ hayâtını önemsiz görmüş, ebedî ve sonsuz olan âhiret hayâtına hâzırlık yapmanın gayreti içerisinde olmuşlardır.

Yine bu nedenle günümüz insanının isminden bile ürktüğü ölüm gerçeğine sûfîler hiç bir zaman olumsuz bir olay olarak bakmamışlardır. Tam aksine suûfîler ölümü her zaman rûhun cesetten ayrılmasıyla birlikte hürriyyete kavuşması olarak görmüşlerdir. Mevlânâ da bu mânâda şu misraları söylemektedir: “Kuşa, kafesi bırakıp uçmak nasıl hoş, tatlı gelirse bana da ölmek ve yurttan göçmek öyle hoş,

⁴¹ Buhari, “*Rakâ`ik*”, 41; Müslim, “*Zikr*”, 5.

⁴² Bkz. İmam Gazzâlî, *İhyau Ulumi`d-Din*, çev. Ahmet Serdaroğlu, İstanbul: Bedir Yayınevi, 2002, IV, s. 804-806; Ayrıca bkz: Süleyman Uludağ, “Ölüm”, *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIV, s. 37-38.

öyle tatlı geliyor.”⁴³ Yine Kuşeyrî'nin Ebû Bekr Zekkak'ın ölümü arzu etmesi ve Allah'a kavuşmayı istemesiyle ilgili aktardığı şu rivayet, sûfilerin ölümü nasıl da hoş gördüklerini bizlere haber vermektedir. “Ebû Bekr Dukki anlatıyor: Bir sabah Ebu Bekr Zekkak'ın yanında bulunmuştum. Şöyle diyordu: İlâhî! Daha ne kadar zaman beni burada bırakacaksın? Böyle dedikten sonra ertesi sabaha varmadan rûhunu teslim etti.”⁴⁴

Sûfilerin bu şekilde ölümü kabullenmelerinin ve âdetiyle ölümle barışık yaşamalarının sebebi ölmeden önce ölmek olarak ifade ettikleri hususu, henüz zaruri ölüm gelmeden önce dünyâda iken irâdî olarak yaşamalarıdır.

2. İrâdî Ölüm

Tasavvufî düşüncenin temel sütunlarını oluşturan meselelerden biri de nefse karşı mücadele ve mücadele etmektir. Bu nedenle Cüneyd-i Bağdadî'nin tasavvuf târiflerinden biri de şöyledir: “Tasavvuf, sulhü olmayan bir savaştır.”⁴⁵ Bu savaştan maksad Rahmânî ruh dediğimiz, ilâhî nefhânı kendisinde bulunduran rûhu, nefsin köleliğinden kurtarıp nefse hâkim konuma getirmektir. Aynı zamanda tabiatı itibariyle kötülüğü emredici olan nefsi hevâ ve hevesinden kurtarıp, Rahmân'ın emirlerine uyma hâline yöneltmektir. Başka bir deyişle nefsi kötü vasıflardan kurtarıp, Rahmânî sıfatlarla donatmaktır.

Sûfilerin “ölmeden önce ölmek” ve “irâdî ölüm” olarak ifade ettikleri husus budur. Nefsi, ölmeden önce, ölüme hazırlama. Zira asıl ölü, zâhirde diri de olsa, Hak nâmına nefsânî arzuları yönünden ölebilendir.⁴⁶ İrâdî ölüm ile nefsin isteklerinden kurtulan kimse, nefsin hidâyeti ile dirilir.⁴⁷ Sûfiler bu anlamda kendilerini ölüme hazırladıkları için artık ölümden korkmamakta ve ölümle barışık yaşamaktadırlar. Hatta bir an önce fânî ve sıkıcı olan bu dünyâ hayâtından kurtulup, ebedî ve sonsuz olan âhiret yurduna göç etmenin ve sevgiliye

⁴³ Bkz. Mevlana Celaleddin Rumi, *Mesnevi*, çev. Veled İzbudak, İstanbul: MEB, 1991, III, b. 3951.

⁴⁴ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 395.

⁴⁵ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 369.

⁴⁶ Geylânî, *a.g.e.*, s. 372; Ayrıca bkz: Bilal Kemikli, *Sufî, Aşk ve Ölüm*, İstanbul: KİTABEVİ yayımları, 2017, s.56.

⁴⁷ Bkz. Seyyid Şerîf Cürcânî, *Tâ'rîfât*, çev. Abdülaziz Mecdî Tolun, İstanbul: Litera yayıncılık, 2014, s. 86.

kavuşmanın özlemi içinde ölümü arzu ve temennî etmektedirler. Nitekim bu makamda Hüseyin b. Mansur el-Hallac şöyle seslenmektedir: “Beni öldürünüz dostlarım, benim hayâtım ölümümdeydir. Benim ölümüm yaşamaktır, hayâtım ölmektir.”⁴⁸

Tasavvufî düşüncede bu türlü ölüm, bir insan-ı kâmilin terbiyesi altında bulunmakla mümkündür.⁴⁹ Bir beyitte şöyle denilmektedir:

Hayât-ı câvidani sırrını şeyhden sual ettim

Oğul, ölmezden evvel öl deyince intikal ettim.⁵⁰

Rahmâni vasıfları, nefsanî arzularını bertaraf ettiği için ve ölmeden önce ölümü yaşadığı içindir ki, Hz. Peygamber (s.a.v) Ebû Bekr (r.a) için “*Kim yeryüzünde yürüyen bir ölüye nazar etmek isterse, Ebu Bekr’e baksın*”⁵¹ demektedir. Zaten kul nefsanî arzularından sıyrıldığı zaman cenneti hak edecek seviyeye ulaşır. Zira Kur`ân-ı Kerim`de “*O kimse ki, nefsinin, hevasından ve arzularından nehyetti, işte onun yurdu Cennettir*”⁵² buyrulmaktadır. Yine bu sebeptendir ki, Hz. Peygamber (s.a.v) Ebu Bekr (r.a) için “*Ebu Bekr Cennetlidir*” müjdesini vermiştir.

Hak yolcusu sâlik iradî ölüm deneyimi ile taavvuf literatüründe “vilâdet-i sâni (ikinci doğum)” diye isimlendirilen, mânevî doğumu gerçekleştirmektedir. Bu mânevî doğumla sâlik bir anlamda nefsanî arzularını öldürmekte, ilâhî cemâl ve kemâlin sonsuz güzellik ve genişliğine doğmaktadır.⁵³

Ayrıca mutasavvıflar ölmeden önce irâdî olarak öldükleri için, sıradan insanların zorunlu ve tabii ölüm ile mecburen müşâhede edecekleri şeyleri, hayatta iken uyguladıkları süluk yöntemleri sayesinde, müşâhede edebilecek seviyeye ulaşmaktadırlar.⁵⁴ Hucviri'nin açıklıkla ilgili aktardığı bir hadis`de Hz.

⁴⁸ Bkz. Müslüm Ayhan, *Tasavvufî Düşüncede Ölüm*, (Yüksek Lisans Tezi) Erzurum: T.C. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, s. 41.

⁴⁹ Konuk, *a.g.e*, I, s. 74.

⁵⁰ *a.yer.*

⁵¹ *a.yer.*

⁵² Naziat, 79/40.

⁵³ Bkz. Osman Nuri Küçük, *Mevlana`ya Göre Manevî Gelişim -Benliğin Dönüşümü ve Mi`racı-*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2015, s. 231-232.

⁵⁴ Küçük, *a.g.e.*, s. 234.

Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmaktadır: “Karnınızı aç, ciğerlerinizi susuz ve bedenlerinizi çıplak bırakınız, umulur ki bu sûretle dünyâda iken kalpleriniz Allah'ı ayan beyan görür.”⁵⁵ Burada “Allah'ı görmek”den kasıt ihsan makamıdır.⁵⁶

Müşâhede konusunu işlerken detaylı bir şekilde inceleyeceğimiz bu mevzuyu bir başka rivayeti aktarmakla sonlandıracağız. Hârise hadîsi olarak geçen bir rivayette Hârise Hz. Peygamber (s.a.v)'in yanına gelince, Hz. Peygamber (s.a.v) ona sormuş: “*Yâ Hârise sabaha nasıl dahil oldun? Hârise de şöyle cevap vermiş: Hakiki bir mümin olarak. Hz. Peygamber (s.a.v) yine sormuş: Ey Hârise, ne dediğine dikkat et, çünkü her hak için bir hakikat ve delil vardır. Senin imanının hakikatı ve delili nedir? Hârise demiş ki: Nefsime dünyâdan çektim. O kadar ki, dünyânın taşı ile altını, çamuru ile gümüşü bana göre müsâvi oldu. Geceleri uykusuz, gündüzleri susuz (kâim ve sâim) olarak geçirdim. O derecede ki, şimdi ben açıktan açığa Rabb'imın arşını görür gibiyim, Cennettekilerin orada birbirini ziyaret etmelerine bakar gibiyim, kendilerini yerlere vuran Cehennemlikleri seyrederek gibiyim. Bunun üzerine Hz. Peygamber: Bildin yâ Hârise, buna sımsıkı sarıl dedi.*”⁵⁷

Hadisten de anlaşıldığı üzere geceleri ibadetle kaim, gündüzleri de oruçlu olarak geçiren Hârise (r.a), nefesine uyguladığı riyâzet sonucunda “Rabb'imın arşını görür gibiyim” demektedir. Yâni her kesin tabii ölümle müşâhede edeceği gayb âlemini, sûfiler nefslere uyguladıkları terbiye yöntemleri sayesinde ölmeden önce irâdî olarak öldükleri için müşâhede etmektedirler.

Yine irâdî ölüm ile kastedilen; kulun beşeri sıfatlardan fenâ bulması ve nefsânî kuvvetlerin riyâzet ve mücâhede ile işlevsiz hale gelmesiyle sâlikin zorunlu ölümden sonra hasıl olacak idraklerin ortaya çıkması, perdelerin kalkması

⁵⁵ Bkz. Ali b. Osman Cüllabi Hücvirî, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcub*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları, 2016, s. 387 .

⁵⁶ *Kaynaklarda Cibril hadisi olarak geçen rivayette Cebrail, Hz.Peygamber'e ihsanın ne olduğunu sorar; Peygamber (s.a.v) de, "Allah'ı görüyormuşçasına kulluk etmelidir." diye cevap verir.*

⁵⁷ Heysemi, “*Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*”, I, 57.

ve sırların tecelli etmesidir. Böyle bir ölüm sonucu sâlik artık rabbâni bir latife ile Hakk`ın huzurunda durmaktadır.⁵⁸

3. Teceddüd-i Emsal

Mutasavvıfların ölüm türleri hakkındaki tasniflerine baktığımızda “Teceddüd-i Emsal” veya “Halk-ı Cedit” şeklinde bir ölüm çeşidiyle karşılaşmaktayız. Aslında Kelam ilminin mevzusu olan ve daha önce Mûtezile`den bazı kelimciler tarafından seslendirilmekle beraber çoğunlukla Eşâiriler tarafından sistematik bir şekilde işlenen bu konu, Tasavvuf literatüründe genellikle İbn Arabî ve takipçileri tarafından geniş bir biçimde işlenmiştir.

Bu ölüm türüne göre şehâdet âlemi dediğimiz dünyâ hayâtı, ilâhî isimler gereğince devamlı mevcud ve yok olmaktadır. Zira Mucid, Muhyi, Mübdi, Rahman, Mün`im, Musavvir, Hâlık, Kayyum ve bunun benzeri isimler mevcud olan tüm mahlukatın vücudunu ve zâhir olanlarının da zuhurunu gerekli kılmaktadır. Yine aynı şekilde Mümit, Darr, Kahhar, Kabız, Ferd, Vahid ve bunun benzeri isimler de zâhir olan mevcudatın yok olmasını ve gizliliğini gerekli kılmaktadır. Bunun için de âlemdeki tüm sûretler daimâ halk-ı cedit (yeni bir yaratılış) içindedir. Her an ve tarfetü`l-ayn (göz açıp kapayacak zaman) içinde bir yaratma ve yok etme vukû bulmaktadır.<sup>59</sup> Diğer bir deyişle Allah`ın tecelli ettiği her an yeni bir yaratma meydana gelmekte, yine her yeni yaratma sırasında diğer yaratılanların ortadan kalkması ve giderilmesi (zehab) sözkonusudur. İbn Arabî`ye göre bu mümkün olan varlıklar için bir yok olma değil sadece varlıktan yokluğa, yokluktan varlığa giderilme anlamında zehab veya intikaldir. Bu intikal fenâ, tecelli ise bekâdır.⁶⁰

Bu düşünceye göre kainatta hiçbir sûret iki anda bâkî kalmaz. Lakin yok olan sûret, yeni yaratılan sûretin benzeri olduğundan his bu değişikliğe muttali olmaz. Yine yok olanla var olan arsında müşterek olan şey âyân-ı sabitedir. Ve âyân-ı sabite de varlıkların Allah`ın ezelî ilmindeki hakikatidir. Bu oluş ve yok

⁵⁸ Küçük, *a.g.e.*, s. 235.

⁵⁹ Konuk, *a.g.e.*, I, 38.

⁶⁰ Bkz. Cağfer Karadaş, “İslam Düşüncesinde Değişim ve Süreklilik”, *Usul*, 08.02.2007, s.20.

olma içinde varlıkların hakikati bâkidir. Cenâb-ı Hakk`ın tecelli ettiği yer de âyân-ı sabitedir.⁶¹

Yukarıda da izah edildiği üzere “teceddüd-i emsal” veya “halk-ı cedit” Allah Teâlâ`nın her an tecelli etmesiyle o kadar hızlı bir şekilde gerçekleşmektedir ki, bizlerin onu hiss etmemiz mümkün değildir. Fakat İbn Arabî`ye göre keşif ehli olan ârifler bu tecelliyi “şuhud” gözüyle görürler. Nitekim “Fusûsu`l-Hikem”in Şuayb Fassı`nda Şeyhi Ekber şöyle söylemektedir:

“Ve ehl-i keşfe gelince, onlar, Allah Teâlâ`nın her nefeste tecelli ettiğini görürler. Halbuki tecelli tekerrür etmez. Ve bunun gibi onlar, her tecellinin halk-ı cediti (yeni bir yaratılışı) i`ta (getirdiğini) veya halkı izhab (giderdiğini) ettiğini şuhûden görürler. İmdi tecellinin halkı gidermesi, tecellinin zehabı (giderilmesi) indinde halkın fenâsıdır. Ve halk-ı ceditin bekâsı dahî diğer tecellinin onu i`ta (getirmesi) etmesidir.”⁶²

Görüldüğü gibi, “*O, her an yaratma hâlinedir*”⁶³ âyeti gereğince Allah Teâlâ`nın her an tecelli etmesiyle gerçekleşen kevn (varolma) ve fesad (yok olma) ehl-i keşf tarafından müşâhede yoluyla bilinmektedir. Yine bu halk-ı cedit anında yaratılan ile yok olan birbirinin aynı değil, mislidir. Zira tecellide tekrar yoktur eğer hâl böyle olsaydı, o zaman giderilenin aynısı getirilmiş olurdu ki, bu da ebesdir. Halbuki Cenâb-ı Hak “*Sizi abes yarattığımızı mı sandınız?*”⁶⁴ buyurmaktadır.

Sûfilerin ölüme karşı farklı yaklaşımları ve her an ölüme hazır olma duyguları bu tür ölüm tasnifleri yapmalarına neden olmuştur. Bunun yanı sıra sûfiler ölümle irtibatı bakımından ve ölümün mahalli olması hasebeyle, beden, nefis ve ruh üzerinde de durmuş ve “kendini bilen rabbini de bilir” manası gereğince kendilerini tanımaya çalışmışlardır.

C. ÖLÜMÜN KONUSU VE MAHALLİ

⁶¹ Konuk, *a.g.e.*, I, 39.

⁶² Konuk, *a.g.e.*, III, 42.

⁶³ Rahman, 55/29.

⁶⁴ Mü`minun, 40/115.

1. Beden

Sûfilere göre insan bedeninin terkîbi dört unsurdan meydana gelmektedir. Klasik felsefede ve İslâm kaynaklarında anâsır-ı erbaa, erkân-ı erbaa, tabâi-i erbaa, ümmehât-ı erbaa, usûl, mebâdî ve daha bir çok farklı terimlerle adlandırılan bu unsurlar toprak, su, hava ve ateşten ibârettir.⁶⁵

Mutasavvıfların nazarında bedenın ölümü, bu unsurların bozulup yok olmasıyla meydana gelen bir olaydır. Nitekim Azizüddin Nesefî cisimin yoğun (kesif) bir cevher ve bölünüp parçalanabilir nitelikte olduğunu söylemektedir.⁶⁶ Bu bozulma ve parçalanmayla birlikte beden tüm hareket ve yeteneklerini kaybetmekte, ayrıca ruh da vücutla olan bağıını koparmaktadır. Yine Gazzâlî'ye göre unsurların kevn ve fesada uğramasının sebebi araz olmalarıdır. Araz oldukları için de bozulmaya ve değişime mâruzdurlar.⁶⁷

Bununla birlikte Erzurumlu İbrahim Hakkı insan ruhunun değişime maruz kalmayıp, bedeninin fesada uğramasının sebebinin şöyle açıklamaktadır: Rûh ulvî âlemdendir. Ulvî âlemde ise kevn ve fesad olmadığından, o âlemin bir cüz'ü olan rûh da bozulma ve parçalanma kabul etmemektedir. İnsan bedeninin parçaları ise, bu süflî âlemden müteşekkildir. Halbuki bu âlem kevn ve fesad yeri kılınmıştır. Bu nedenle insanın bileşimi, oluşum ve bozuşum yeri olan bu âlemden elde edildiği için değişmesi ve fesada uğraması muhakkaktır.⁶⁸

Necmüddin Kübrâ'ya göre ise insan, ölüm hariç, “anâsır-ı erbaa” dediğimiz; toprak, su, hava ve ateşin varlığından kendisini asla kurtaramaz. Ölümle insandaki bu unsurlar yok olur. Ondan sonra da kul önceden duyduğu ve aklen bildiği şeyleri bizzat gözle müşâhede eder.⁶⁹

⁶⁵ Bkz. H. Bekir Karlığa, “Anâsır-ı Erbaa”, *DİA*, İstanbul: 1991, III, s. 149; Ayrıca bkz. Necmüddin Kübra, *Tasavvufî Hayat, Şerh-i Usûl-i Aşere*, haz. Mustafa Kara, İstanbul: Dergah Yayınları, 2018, s. 102.

⁶⁶ Bkz. Azizüddin Nesefî, *Tasavvufî İnsan Meselesi-İnsan-ı Kâmil*, çev. Mehmet Kanar, İstanbul: Dergah Yayınları, 1990, s. 36.

⁶⁷ Karlığa, *a.g.m.*, III, s. 150.

⁶⁸ Hakkı, *a.g.e.*, s. 58.

⁶⁹ Kübra, *a.g.e.*, s. 103.

Sonuç olarak beden, cüzleri itibarıyla ölümün mahallidir. Kur’ân-ı Kerim’de geçen “*Her nefis ölümü tadacaktır. Sonunda bize döneceksiniz*”⁷⁰ âyet’i de bir yönüyle beden üzerinde gerçekleşecek olan ölümü anlatmaktadır. Sûfilere göre ise insan vücûdu araz olduğu ve kevn ve fesadın art arda yaşandığı dünya dediğimiz süflî âleminden meydana geldiği için ölüm ve yok olmakla muttasıftır.

2. Nefis

İlk dönem tasavvuf klasiklerinin nefisle ilgili tariflerine baktığımızda nefsin insan bedenine tevdi edilen ve kötü huyların mahalli olan bir latîfe⁷¹, her çeşit çirkin fiillerin ve kötü huyların ortaya çıkmasının sebebi⁷², insandaki gazab ve şehvet hislerinin bulunduğu yer mânâsında kullanıldığını görmekteyiz.⁷³ Ayrıca Ku’ân-ı Kerim’de nefis şöyle anlatılmaktadır: “*Ben yine de nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis şiddetle kötülüğü emmreder.*”⁷⁴ Bu nedenle ilk dönem âbid ve zâhidleri zühde yönelirken karşılarında en büyük engel olarak şeytanı ve nefsi görmüşler ve tüm dikkatlerini bu yönde yoğunlaştırmışlardır.⁷⁵ Bu bakımdan sûfilerin tasavvufla ilgili tariflerine baktığımızda bu mânâyı vurgu yapan pek çok tanımla karşılaşmaktayız. Nitekim Cüneyd-i Bağdâdî: “Tasavvuf, sulhü olmayan bir savaştır”⁷⁶ derken, Ebu’l Hüseyin en-Nûri de: “Tasavvuf, nefsin her hazzını terk etmektir”⁷⁷ buyurarak nefisle dâimî bir surette mücâdele halinde bulunmaya dikkat çekmişlerdir.

Yine riyazet ve nefisle mücâhedeyi esas alan Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, kurtuluşun nefsi aç bırakmak, sabır ve mücâhedeyle öldürmek sûretiyle elde edileceğini söylemektedir.⁷⁸ Sûfilere göre nefsin ölümü, kendisinde bulunan kötü huy ve ahlâkın, nefsânî arzu ve isteklerin yok olması, karşılığında güzel ve rûhânî vasıfların hayat bulmasıdır.

⁷⁰ Ankebut, 29/57.

⁷¹ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 181.

⁷² Hucvirî, *a.g.e.*, s. 259.

⁷³ Gazzâlî, *a.g.e.*, III, 10.

⁷⁴ Yusuf, 12/53.

⁷⁵ Bkz. Süleyman Uludağ, “Nefis”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, s. 527.

⁷⁶ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 369.

⁷⁷ Afîfî, *a.g.e.*, s. 44.

⁷⁸ Bkz. Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Tabakatu’s-Sûfîyye*, haz. Nureddin Şeriybe, Sûriye-Halep: Daru’l Kitabu’n-Nefis, 1406/1976, s. 209.

Nefsin temel sıfatları şunlardır: Şirk, küfür, cehâlet, büyük günahlar, kibir, hırs, cimrilik, şehvet, gazab, hased ve kin tutmak.⁷⁹ Mutasavvıfların nazarında nefis şirk ve küfürden öldüğü vakit, îmanla dirilmiş olur. Bundan başka cehâlet ve günahlardan kurtulduğu zaman ilim ve ibâdetle, kibir, hırs, cimrilik, şehvet, gazab, hased ve kin gibi kötü vasıflardan kurtulduğu zaman da tevâzu, kanaat, comertlik, hilm gibi güzel sıfatlarla dirilmiş olur.

Sonuç olarak tasavvufî düşüncede nefis her zaman şerrin kaynağı ve kötülüğün temeli olarak bilinmektedir. Bu sebeple Hakk’a doğru süluk eden sâlikin evvela nefsinin kötü huylarından ve çirkin vasıflarından uzaklaştırıp terbiye etmesi gerekir. Sûfilere göre sâlikin, nefsinin her türlü kötülükten temizlemesi nefsin ölümü, övülmüş sıfatlarla süslemesi de nefsin dirilmesi mânâsına gelmektedir.

3. Ruh

İslâm inancına göre rûh emir âleminden olup, hakkında insanlara çok az bir ilim verilmiştir. Kur’ân-ı Kerim’de “*Sana rûhtan sorarlar; De ki: Rûh Rabbimin emrindedir, size ilimden yalnızca az bir şey verilmiştir*”⁸⁰ buyurulmuş ve rûhun keyfiyeti hakkında aklın aciz kalacağı ifade edilmiştir. Fakat filozof ve sûfilerden bir kısmı rûhun keyfiyeti üzerinde düşünmüş, kendi tecrübe ve müşâhedelerinden hareketle rûh hakkında bir takım izahlarda bulunmuşlardır.

Rûh kelimesi terim olarak genellikle “canlılarda hayatı sağlayan unsur” olarak tarif edilmektedir.⁸¹ Bazıları da rûhu, insanın görülmeyen, idrak eden ve bilen kısmı olarak tanımlamışlardır.⁸² Nesefî ise rûhu, maddeyi, irade ve akıl ile harekete geçiren basit bir cevher olarak açıklamaktadır.⁸³

Sûfilere göre bedene tevdi edilen rûh, cesed sıhhatli olduğu müddetce bedeni terk etmez. Fakat vücutta bir takım hastalıklar vuku bulup elem ve acı hâsıl olursa, o zaman rûh, ruhlar âlemine doğru yönelir. Esasında rûhun ferâhı, o âlemedir. Ancak bununla birlikte rûh cesedden ayrılmayı istememektedir. Fakat

⁷⁹ Bak. Hâfız Hulûsi Efendi, *Rüyâların Işığında Nefis ve Mertebeleri*, Sadeleştiren: Abdurrahman Acer, İstanbul: Sebil Yayinevi, 2006, s. 37.

⁸⁰ İsra, 17/85.

⁸¹ Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Ruh”, *DİA*, Ankara, 2018, XXXV, s. 187.

⁸² Gazzâlî, *a.g.e.*, III, 10.

⁸³ Nesefî, *a.g.e.*, s. 35.

rûhun nazarını cesedden kendi âlemine taraf tadrîcen çevirmesi, dar bir yerden genişliğe doğru çıkmaya çalışan kimsenin hâli gibidir. Rûh da bu şekilde hasta olan vücuttan râhata ve genişliğe kavuşmak için nazarını yavaş yavaş kaldırmaktadır. Böylece takdir edilmiş ömür nihâyete erince, ölüm meleği ona gelir.⁸⁴ Bununla da rûh ervah âlemine yolculuk yapar. Ölüm konusunda rûhun durumu bundan ibarettir.

4. Sûfilerin Ölümle İlgili Sözleri ve Ölüm Anındaki Halleri

Ka'b'ın (r.a) şöyle dediği rivayet ediliyor: “Kim ölümü tanırса üzerindeki dünya musibetleri ve gamları zelil ve hakir olur.”⁸⁵

Cüneyd-i Bağdâdî'ye Ebû Saîd Harrâz'ın ölüm ânında çok vecd ve coşku içinde olduğunu söylediler. Ardından bunun sebebi ne olabilir? dediler. Cüneyd şu karşılığı verdi: “Ruhu O'na iştıyakla uçan kimsenin hâlinde şaşılacak ne var ki?”⁸⁶

Süfyan Sevri'nin dostları sefere çıkacakları zaman onun yanına gelir ve bir isteyiniz bir emriniz var mı? diye sorarlardı. O da: “Eğer ölümü bulursanız benim için satın alın, (çünkü Hakk'a vuslatı özlüyorum) derdi.” Ölüm vakti yaklaşınca: “Ölümü temenni ediyorduk, ama zor bir şey imiş” demişti.⁸⁷

Ebü'l-Abbas ed-Dîneverî bir mecliste insanlara sohbet ediyordu. Kadının biri sözlerinden vecde gelerek haykırdı. Bunun üzerine Ebü'l-Abbas kadına öl dedi. Kadın kalktı kapıya taraf yürüdü ve çıkarken Ebu'l-Abbâs'a döndü: “Sözünü tutuyor ve ölüyorum” diyerek yattı ve öldü.⁸⁸

Cerîrî anlatıyor: Ebu'l-Kâsım Cüneyd'in ölüm anında yanında bulunuyordum. Devamlı secde halindeydi. Kendisine şöyle dedim: “Yâ Eba'l-Kâsım, sen şu makama ulaşmış kişi değil misin? Gördüğüme göre gayretin de son noktaya ulaşmış, biraz dinlensen?” Bana şu karşılığı verdi: “Yâ Ebâ Muhammed,

⁸⁴ Bkz. Abdülkerîm el-Cîlî, *İnsân-ı Kâmil*, çev. Abdülaziz Mecdi Tolun, haz. Selçuk Eraydın, Ekrem Demirli, Abdullah Kartal, İstanbul: İZ Yayıncılık, 2002, s. 305.

⁸⁵ Bkz. Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-İsbahanî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, Beyrut-Lübnan: Daru'l-kutubu'l-ilmiyye, 1987/1407, VI, 44.

⁸⁶ Bkz. Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lüma: İslam Tasavvufu*, haz. H. Kamil Yılmaz, İstanbul: Erkam Yayınları, 2016, s. 245.

⁸⁷ Kuşeyrî, a.g.e., s. 392.

⁸⁸ Gazzâlî, a.g.e., IV, 862.

şu anda bana en çok lazım olan budur!” Secde hâli, vefat edinceye kadar devam etti. Ben de yanında bulundum.⁸⁹

Vefat etmek üzereyken Ebû Hafs’a: Bize ne öğüt verirsin, diye sorulmuş. O da önce konuşmaya takatı olmadığını demiş. Sonra kendisinde biraz güç hissedince, Ebû Osman Hirî: Bir şey söyle de senden yadigâr olmak üzere nakledeyim, demiş. Ebû Hafz da: “İşlenen kusur ve hatalara bütün kalbinizle kırılgın ve üzgün olunuz, sözü size nasihatım olsun.” demiştir.⁹⁰

Ebû Süleyman ed-Dârânî ölüm döşeğindeyken ziyaretine gelenler ona: “Sana müjdelersun ki, mağfireti çok, merhameti bol olan Allah’a gidiyorsun” dediler. O da: “Öyle diyecek yerde, iğneden ipliğe her şey’in hesâbını görüp kusurlarından dolayı sana azâb edecek olan bir Allah’ın huzuruna gidiyorsun desenize?” demiştir.⁹¹

Sehl b. Abdullah’ın müridleri şöyle dediler: “Sehl, teneşir tahtası üzerinde gasl (yıkama) edilirken sağ elinin şehadet parmağı dikeliyor ve işârette bulunuyordu.”⁹²

Ebû Abdullah Ahmed b. Atâ dervişlerden birinden aktardığına göre Yahyâ İstahrî’nin vefatı anında müridleri etrâfına toplanmıştı. İçlerinden biri şeyhe: “Eşhedü en-lâ ilâhe illallah, de” dedi. O da yanında duran birinin elini avucuna alarak: “Eşhedü en-lâ ilâhe illallah, de!” dedi ve elini bıraktı. Ardından diğer birinin elini tuttu ve ona da aynı şeyleri tekrar etti. Sonra bir başkasını ve böylece orada bulunanların her birine kelime-i şehâdet telkini yaptırmış oldu. Sonra sırtüstü yattı ve ruhunu teslim etti.⁹³

Ölüm anındayken Kettânî’ye: “Ne gibi amelin var?” diye sorduklarında, “ölümüm yakın olmasa size amelimden bahsetmezdim. Ama mademki ölmek

⁸⁹ Serrâc, *a.g.e.*, s. 244.

⁹⁰ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 398.

⁹¹ Gazzâlî, *a.g.e.*, IV, 862.

⁹² Bkz. Ebî Bekr Muhammed b. İshâk el-Kelâbâzî, *Et-Taarruf Li-Mezhebi Ehli’t-Tasavvuf*, thk. Ahmet Şemsuddîn, Beyrut-Lübnan: Dâru’l Kutubu’l-İlmiyye, 1971, s. 175.

⁹³ Serrâc, *a.g.e.*, s. 245.

üzereyim, söyleyeyim. Tam kırk yıl kalbimin kapısında bekledim. Ne zaman Allah'tan başka bir şey kalbime girmek istedi ise onu hemen kovdum” demiştir.⁹⁴

Ebû Ali Ruzbârî anlatıyor: “Bir gün bize bir fakir gelmiş ve yanımızda vefat etmişti. Mezara koydum ve Azîz ve Celîl olan Allah garipliği sebebiyle merhamet etsin diye yüzünü açarak toprağa koymak istedim. Fakir gözünü açtı ve: Ey Ebû Ali! İkrâmına nâil olduğum zatın huzurunda bana ikram mı ediyorsun? dedi. Efendim, ölümden sonra hayat manzarası mı görüyorum dedim. Evet, ben hayattayım, Aziz ve Celîl olan Allah’a âşık olan her insan hayattadır, ölmez. Ey Ruzbârî, elde ettiğim makâmı yarın sana yardımcı olacağım, dedi.”⁹⁵

⁹⁴ Gazzâlî, *a.g.e.*, IV, 863.

⁹⁵ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 398.

İKİNCİ BÖLÜM

TASAVVUFİ TERBİYE YÖNTEMİ OLARAK ÖLÜM

A. ÖLÜME HAZIRLANMA

1. İman

İslamın ilk şartı olan îman, aynı zamanda ölüme hazırlanmanın da birinci merhalesidir. Zira cennete girecekler îman edenler olacaktır. Nitekim âyet-i kerimde “*İman edip amel-i salih yapanlara gelince, onlar cennetlikdirler; orada ebedî kalacaklardır*”⁹⁶ buyurulmuş ve îmanın önemine dikkat çekilmiştir. Bu nedenle her insan îman esaslarına inanmak ve Allah’ın emirlerine uyup, yasaklarından kaçınmakla yükümlüdür. İnsan yalnız bu durumda Hakk’ın rızasını kazanıp, cennete girmek suretiyle ebedî saadete kavuşur. Aksi hâlde Allah’ı inkar edip, emirlerine uymayanlar ise cehennemi ve azabı hak etmiş olurlar.⁹⁷

İmanın artması kulu, Allah hakkında marifet sahibi olmaya ve yakîn mertebesine ulaşmaya sevk eder. Örneğin Sehl b. Abdullah’ın îmanın artma hâlini yakın olarak tarif etmesi bu mânâdadır.⁹⁸ Yakînî îman elde edildiği vakit kulun gayba ve âhirete olan inancı da kesinleşmiş olur. Nitekim Serrâc, yakînin sonu, her çeşit şek ve şüphenin yok olup karşılığında gayba îman ve tasdikın gerçekleşmesidir buyurmuştur.⁹⁹ Dolayısıyla bu hâl kulun ölüme ve ölümden sonrasına dair hazırlık yapmasına sebeptir.

Ayrıca kişinin îmanı nisbetinde mârifet, tevazu ve kulluğu da artar. Böylece mümin kimse Cenâb-ı Hakk’ın kudret ve saltanatı karşısında kendi hiçliğinin ve acizliğinin farkına varır. Tevazu sahibi olur ve her şeyin Allah’a muhtaç olduğunu anlar. Nitekim âyet-i kerime de “*O, kullarının üstünde tam bir tasarrufa sahiptir. O hakîmdir, her şeyden haberdardır*”¹⁰⁰ buyurulmakta ve kulun Cenâb-ı Hak karşısındaki konumuna dikkat çekilmektedir. Bu âyetlere îman

⁹⁶ Bakara, 2/82.

⁹⁷ Bkz. Mehmet Bulut, *Müslümanın İnanç Esasları*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2015, s. 175.

⁹⁸ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 263.

⁹⁹ Serrâc, *a.g.e.*, s. 70.

¹⁰⁰ En’am, 6/18.

etmiş bir kimse Allah'ın emri ve hükmü dışına çıkmaz.¹⁰¹ Günahlardan sakınır, kulluğunu hakkıyla yapmaya gayret eder ve Cenâb-ı Hakk'ın herkes için takdir etmiş olduğu ölüm anına hazırlık yapar.

2. Tövbe

Arapça dönme, pişmanlık, nedamet gibi anlamlara gelen tövbe, her türlü çirkin ve günah işlerden üzüntü ve pişmanlık duyarak vazgeçmeği, ayrıca bir daha aynı hataya düşmemek üzere Hakk'a yönelmeği ifade etmektedir.¹⁰² Tövbeyi tasavvufî makamların ilki kabul eden sûfiler, Hakk'a doğru seyre çıkan (seyr'i ilallah) sâlikin, evvelâ tövbe vâdisinden geçmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Bundan başka tövbeyi günahlardan ve nefsânî ihtiraslardan yüz çevirmek ve ölüme hazırlık olarak gören mutasavvıflar, bu mânâda tövbeyle ölüm arasında bir bağ kurmuşlardır.

Peygamberler hariç ismet sıfatına hâiz hiç kimsenin bulunmadığını dikkate alırsak, herkesin bilerek veya bilmeyerek, küçük ya da büyük mutlkâ yapmış olduğu hata ve günahları vardır. Bu bakımdan havf sahibi kullar, hoşlanmadığı bir şeyle Hakk'ın huzuruna çıkarız korku ve endişesiyle, nedâmet ve pişmanlığın fâide sağlamadığı ölüm anı gelmeden ve yine afv ve mağfiret kapısı kapanmadan hemen tövbe edip Allah'a yönelmeğe çalışırlar. Ayrıca gafletten ölüm gelir endişesiyle hata ve kusur işledikleri an tövbeye yönelirler. Sûfilere göre bu, herkesin üzerine vacip olan bir ölüm hazırlığıdır.¹⁰³ Bu bakımdan tövbeyle ölüm arasındaki irtibata değinen Necmüddin Kübrâ, ölü bir kimsenin “*Dön Rabbine, sen O'ndan, O da senden razı olarak*”¹⁰⁴ ayeti mücibince kendi irade ve isteği olmadan Hakk'a rücu ettiğini bildirdikten sonra, tövbenin ise kulun irâdî bir şekilde, isteyerek Allâh'a yönelmesi anlamına geldiğini söylemektedir.¹⁰⁵

Bundan başka sûfiler sâlikin kötü huy ve davranışlarından fena bulup nefsânî arazularını öldürmek suretiyle onları terk etmesini de tövbe kavramıyla

¹⁰¹ Bkz. Ebu'l A'lâ El-Mevdûdî, “Allah'a İman”, çev. Mehmet Aydın, *İslam Medeniyeti (Dini, İlmi, Fikri, Aylık Macmua)*, Sayı, 7, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 25 Şubat 1968, s. 4.

¹⁰² Bkz. Uludağ, a.g.e., s. 356; Cebecioğlu, a.g.e., s. 657.

¹⁰³ Bkz. Hâris b. Esed el-Muhâsibi, *er-Ri'âye: Kalb hayâtı I*, çev. Abdulhakim Yüce, İstanbul: Işık yayınları, 2005, s. 139.

¹⁰⁴ Fecr, 89/27, 28.

¹⁰⁵ Kübra, a.g.e., s. 47.

açıklamışlardır. Örneğin Kâşânî sâlikin lüzumsuz söz ve fiilleri bırakıp, nefsinin bu tür hallere meyletmekten korumasını ve Hakk’a yönelmekten alıkoyan şehvetlerden uzaklaşmasını tövbe olarak açıklamıştır.¹⁰⁶ Ayrıca ölümün tövbe olduğunu söyleyen Cafer b. Muhammed es-Sadık, “*Yaratana tövbe ediniz ve nefislerinizi öldürünüz*”¹⁰⁷ âyetinden hareketle tövbe eden kimsenin, nefsânî alışkanlıklarını terk etmesi bakımından nefsinin öldürmüş olacağını bildirmektedir.¹⁰⁸ Yine, kişiyi Allah’tan uzaklaştıran sebeplerden en mühiminin kötü ahlak olduğunu söyleyen Gazzâlî, sâlikin kötü huylarını öldürüp yok etmeğe çalışmasını tövbe olarak adlandırmıştır. Zira tövbe Allah’a uzaklıktan, O’na yakınlığa dönmektir.¹⁰⁹ Nitekim Ebu Hüseyin Nûri: “Tövbe, Azîz ve Celîl olan Allah’tan gayrı her şeyden yüz döndermektir” demiştir.¹¹⁰ Bu mânâda sûfilerin tövbe ile ilgili görüşlerine baktığımızda Hakk’a doğru bir dönüş ve yöneliş söz konusudur. Ölümle nefsânî tüm hislerin ve kötü ahlakın zorunlu bir şekilde yok olmasıyla gerçekleşen bu yönelişin, henüz hayatta iken irâdî bir şekilde meydana gelmesini, sûfiler, tövbe olarak ifade etmişlerdir. Tövbeyle Hakk’a doğru yönelen sâlikin bundan sonra dikkat etmesi gereken diğer bir husus, ameli salihlerle ölüme hazırlanmaktır.

3. Amel

İman ve tövbeyle birlikte kulun yapması gereken en önemli iş hiç şüphesiz ameldir. Zira iman tek başına kişinin kurtuluşuna kifayet etmemektedir. Nitekim âyet-i kerime de “*İnsanlar, denenip sınavdan geçirilmeden, sadece iman ettik demekle bırakılacaklarını mı sanıyorlar?*”¹¹¹ buyurulmakta ve amelsiz imanın yetersiz kalacağı bildirilmektedir. Ayrıca diğer bir ayette geçen “*Ancak iman edip*

¹⁰⁶ Bkz. Abdürrezzak el-Kâşânî, *Elf Makâm*, çev. Abdürrezzak Tek, Bursa: Emin Yayınları, 2017, s. 282.

¹⁰⁷ Bakara, 2/54.

¹⁰⁸ Bkz. Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf sözlüğü: Letâifu’l-a’lâm Fî İşarâtı Ehli’l-İlham*, (çev. Ekrem Demirli), İstanbul: İZ Yayınları, 2015, s. 545.

¹⁰⁹ Bkz. Gazzâlî, *Din’de Kırk Esas: Erbaîn fî usûlu’d dîn*, çev. Hüseyin S. Erdoğan, İstanbul: Hisan yayınevi, s. 268.

¹¹⁰ Kelâbâzî, *a.g.e.*, s. 109; Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 191.

¹¹¹ Ankebût, 29/2.

amel-i salih yapanlar”¹¹²ın kurtulacağına dair ifadeler de bu fikri destekler mahiyettedir.

Yine rivayet edildiğine göre sahabeden biri Hz. Peygamber (s.a.v)’e gelerek ölümden hoşlanmadığını söyler. Rasulullah (s.a.v) de malın-mülkün var mı diye sorar. O da evet der. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v) o kimseye malını hayır işlerine harcamasını söyler. Zira kişinin malı nereye giderse, kendisinin de oraya gideceğini bildirir.¹¹³ Örnekten de anlaşıldığı gibi amel-i salihler kulun sonunu belirleyen en önemli unsurlardan biridir. Bu nedenle sâfilin son nefeslerine kadar kulluktan ayrılmamış, elde ettikleri makamın bunlar sayesinde olduğunu söylemişlerdir. Örneğin anlatıldığına göre ölüm anında iken İbn Atâ, Cüneyd’in yanına geldi ve selâm verdi. Cüneyd selâma mukabelede gecikti, ancak biraz sonra karşılıklıta bulundu ve: “Beni mazur görün, virdim ile meşgul idim.” dedi ve vefat etti.¹¹⁴ Bu bakımdan ölüm hazırlığı son ana kadar devam etmesi gereken bir eylemdir.

Ayrıca Allah’a îman edip, mümkün olduğu nisbette farz ibadetlerle birlikte amel-i salihler yapan, emir ve nehiyler hususunda özenle hareket eden bir mü’min Allah’a yaklaşır ve Hakk’ın sevdiği kulu olur. Bu şekilde benliğinden sıyrılıp Allah’ın iradesine teslim olması nefisten uzaklaşıp Rabbine yönelmesi, nefsâni isteklerini meşru ölçülerle sınırlandırması kulu Cenâb-ı Hakk’a dost yapar. Böylece kul Hakk’ın rızasını dikkate alarak yaşamaya özen gösterir. Yaptığı her işde O’nun neyi isteyip istemediğini bilerek davranışlarını ona göre tanzim eder. Dolayısıyla Allah’ın rızasına uygun bir hayat sürer.¹¹⁵ Bunların hepsi kişiyi ölüme hazırlayan unsurlardır.

B. SEYRÜ SÜLUK VE ÖLÜM: ÖLÜMÜN DÖRT HALİ

¹¹² Asr, 103/3.

¹¹³ Bkz. İmam Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi*, çev. Ali Kaya, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2012, s. 194.

¹¹⁴ Kuşeyrî, a.g.e., s. 396.

¹¹⁵ Bkz. Saffet Köse, *İbâdetten Kulluk Şuûruna*, İstanbul: Altınoluk Yayınları, 2016, s. 36.

Tasavvufta sâlikin Hakk'a doğru yolculuğunda manevi makamları tamamlayıp kemale erinceye kadar geçirdiği sahfalara seyrü süluk adı verilir. Sülukun amacı kötü ve çirkin huylardan uzaklaşıp iyi ve güzel huylar edinmek, süfli sıfatlardan kurtulup meleki vasıflar kazanmak, Allah'tan başka her şeyden mânen yüz çevirip Hakk'a ulaşmaktır.¹¹⁶

Bu şekilde Allah'a doğru süluk yapan bir kimsenin nefsinin kötü huylarını bertaraf etmesi ve iyi sıfatlarla süslenmesi için uygulaması gereken bir takım riyazet yöntemleri vardır. Bu mânâda sûfiler ölmeden önce ölmek anlamına gelen ve nefse muhalefet etmek suretiyle bir tür nefsi terbiye ve tezkiye yöntemi olan dört çeşit ölüm renginden bahsederler. Tasavvufî ıstılahta *el-mevtü'l-ebya/beyaz ölüm*, *el-mevtü'l-ahdar/yeşil ölüm*, *el-mevtü'l-esved/siyah ölüm* ve *el-metü'l-ahmer/kırmızı ölüm* olarak karşılığını bulan bu ölüm türlerinin ilki, sürekli aç kalmakla yerini bulan beyaz ölümdür.

1. Açlık

Tasavvufta en önemli riyazet şekillerinden biri de hiç şüphesiz açlıktır. Sûfiler nefisten sâdır olan tüm kötülüklerin tok bir mideyle zühura geldiğini düşündükleri için nefsi alt etmenin kendisini aç bırakarak mümkün olacağı kanaatindedirler. Sûfiler sâlikin, nefsinin sürekli aç bırakarak şehvetlerini öldürmesini “*el-mevtü'l-ebya/beyaz ölüm*” olarak adlandırmışlardır.¹¹⁷ Çünkü nefsânî kuvvetler, açlıkla yok olmaktadır. Nitekim dinin, sakınılması gereken bazı hususları serbest bıraktığını, ancak yedi organdan her birine bir sınır tayin edip korumakla mükellef tuttuğunu söyleyen Tirmizî, bu âzâların dil, kulak, göz, eller, ayaklar, mide ve avret mahalli olduğunu bildirdikten sonra midenin, söz konusu şehvetlerin mahalli olarak yaratıldığını ileri sürmektedir. Örneğin konuşmak arzusu ortaya çıkınca, onun hâkimiyeti sadra, ordan da kalbe geçer. Bu şekilde konuşma arzusu ve şehveti kalbe hâkim olunca mârifetin kalpteki hakimiyeti ve aklın beyindeki işlevliliği azalıp yok olur. Mârifetin nuru sönünce, akıl da

¹¹⁶ Bkz. Abdurrezzak Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, Bursa: Bursa Akademi, 2017, s. 201.

¹¹⁷ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 546.

yönetemez olunca, artık kişide günah işleme ve isyan etme hâli ortaya çıkar.¹¹⁸ Bu nedenle söz konusu şehvetleri mideyle bağlantılı bir şekilde ele alan sûfilerin açlıktan maksatları, nefsi aç bırakmak yoluyla bütün âzâları kontrol altında bulundurmaktır. Zira hâl böyle olunca kişide lüzumsuz laflar konuşmamak, boş sözlere kulak vermemek, harama bakmamak, cinsel bir şehvet duymamak gibi tesirlerin ortaya çıkacağı aşikardır. Dolayısıyla aç kalmanın sâlike sağlayacağı fâide toklukla can bulan şehvetlerin ölmesi ve yine midenin öldürmüş olduğu idrâkin canlanması olacaktır. Çünkü tok bir mide idrâki öldürdüğü gibi, açlıkla ölmüş olan mide de idrâki canlandırmaktadır.¹¹⁹ Bu bakımdan sûfilerin aç kalmak hususundaki maksatlarından biri de nefsi haram ve şüpheli şeyler yemek arzusuyla birlikte helalden de az olanları tercih etmek suretiyle çok yemek arzusunu öldürmektir. Ayrıca helalden ve onlardan da az miktarda olanı tercih etmekle nefsi diriltmektir.

Yine sûfilerin açlık konusundaki edeplerinin ölçüsünü bir hadisi şerifle açıklayan Serrâc, hadiste geçen “*Oruç kalkandır*” ifadesiyle aç kalmanın kişiyi günaha sürükleyen şeytan, nefis, hevâ, dünya ve şehvet gibi düşman oklarından koruyan bir kalkan olacağını bildirmektedir.¹²⁰ Zira açlıkla ölen hevâ ve nefsânî şehvetlerin kişiye her hangi bir zararı dokunmaz. Ayrıca açlığın riyâzet yöntemleri arasındaki merkezi konumuna dikkat çeken Gazzâlî, açlıkla şeytanın aletlerinden olan bütün şehvî isteklerin ölüp yok olacağını söylemekte ve Hz. Peygamber (s.a.v)’in “*Şeytan ademoğlunun kan damarlarında dolaşır, şeytanın dolaştığı kanalları açlıkla tıkayınız*” hadisiyle de bu görüşünü delillendirmektedir.¹²¹ Aynı şekilde Mekkî de açlığın kalpteki kanı noksanlaştırdığını, neticede şeytanın oraya giriş yollarının daraldığını söylemektedir.¹²² Bunun için mide öyle bir uzuvdur ki o aç kalırsa diğer azalar tok olur. Kişiyi masiyet ve günaha sürüklemeyiz. Lakin

¹¹⁸ Bkz. Hakîm Tirmizî, *Nefs Terbiyesi: Riyâzetü'n-Nefs*, çev. Mehmet Zahit Tiryaki, İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2019, s. 26.

¹¹⁹ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 546.

¹²⁰ Serrâc, *a.g.e.*, s. 184.

¹²¹ Gazzâlî, *Din'de Kırk Esas: Erbaîn fi usûlu'd dîn*, s. 62.

¹²² Bkz. Ebû Talib el-Mekkî, *Kalplerin Azığı: Kûtu'l-Kulûb*, çev. Yakup Çiçek, Dilaver Selvi, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2003, I, 382.

mide tok olursa diğer azalar aç olur. Kişiyi her türlü çirkinliğe ve kötülüğe meylettirir denilmiştir.¹²³

Ayrıca nefislerin gıdalandıkları ölçüde kuvvet bulacaklarını söyleyen Hücvirî, hevânın da gelişme imkanı bulduğu nisbette organlardaki saldırganlığının artacağını söylemektedir. Ona göre mürîd, kendini açlığa alıştırdıca hevâsı zayıflar, aklı güçlenir, nefsinin güç ve kuvveti damarlarından kesilip atılır, sırlar ve burhanlar kendisine zahir olur. Neticede kendisinde bâtıla ve günaha yönelme arzusu ölür.¹²⁴

Bundan başka sûfilerin açlık konusundaki görüşlerine baktığımız zaman sûfilerin açlığını diğer riyazet ehlerinden farklı kılan husus bunu ibadet haline getirmeleridir. Meselâ oruçla süslemek suretiyle. Zira sûfilerin açlıktan kasıtları aslında oruçtur. Öbür türlü nefis aç kalmaktan zevk duyar. Örneğin zayıflamak ve pehriz niyetiyle aç kalanlar bundan keyif alırlar. Ancak ibadet niyetiyle tutulan oruçtan hiç bir nefis memnun olmaz.

Sonuç olarak sûfilerin açlıkla ilgili görüşlerini değerlendirdiğimiz zaman, açlıkla ölüm arasında bir bağlantı kurdukları anlaşılmaktadır. Nefsânî istek ve arzuların yok olmasını ölüm, karşılığında melekî vasıfların kazanılmasını hayat olarak algılayan sûfiler, bu çerçevede açlıkla ulaştıkları hâli *el-mevtü'l-ebyez/beyaz ölüm* olarak adlandırmışlardır.

2. Yamalı Elbise Giymek

Hayatın bütün alanlarında nefisle mücadeleni ön plana çıkaran sûfilerin, nefse muhâlefet şekillerinden birisi de yamalı elbise giymek olarak kendini gösteren uygulamadır. Zira nefis her zaman süs ve gösterişi sever. Zarûret miktarıyla yetinmeyip giyeceklerinin çeşit çeşit olmasını ister. Bu nedenle sûfilere göre sâlik, namazının sahih olması için, avret mahallini örtecek ölçüye ve temizliğe sahip bir elbiseyle yetindiği zaman *el-mevtü'l-ahdar/yeşil ölüm* olarak ifade edilen bir tür nefsi öldürmek anlamına gelen ölümü yaşamaktadır.¹²⁵ Ölüm

¹²³ Bkz. İmam-ı Gazzâlî, *Abidler Yolu*, çev. Yaman Arıkan, İstanbul: Yağmur Yayınları, 1971, s. 115.

¹²⁴ Hücvirî, *a.g.e.*, s. 388.

¹²⁵ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 546.

insanın yeni bir hayata açılan kapısı olduğuna göre, insanın öncesini değil, sonrasını temsil eder. Yeniden dirilişi.¹²⁶ Sâlik yamalı elbise giymekle nefsinin gösteriş arzusunu öldürüp yeniden diriliş anlamına gelen takva elbisesiyle hayat bulmuştur.

Mutasavvıfların yamalı ve kıymetsiz elbise giymeleri maddi anlamdaki fakirlik nedeniyle, icbari bir şekilde değil, tamamen irâdî bir eylemdir. Zira seyri sülukta nihai hedefi Allah hakkında marifet sahibi olmak teşkil ettiğine göre sûfîler, bu marifetin yeme, içme, kuşam ve diğer hususlarda nefse muhalefet yoluyla oluşacağı kanaatindedirler. Örneğin Bayezid-i Bistâmî'ye “bu mârifete nasıl eriştin?” diye sorulduğunda: “Aç bir karın ve çıplak bir beden ile” diye karşılık vermesi bu nedenledir.¹²⁷ Burada Bayezid'in çıplak bedenden kastı zaruret miktarından fazla elbisesinin bulunmamasıdır. Esasında bu ölçüdeki bir elbiseyle yetinen kimse, nefsinin arzu ettiği süslü ve gösterişli elbiseleri terk ettiğine göre nefsinin bu isteğini öldürmüş demektir. Nitekim halife olduğu halde hazreti Ömer'in (r.a) gömleğinde biri deriden olmakla on iki yama sayılmıştır. Ayrıca hazreti Aişe'nin (r.a) yamanmış bir gömlek çıkararak Hz. Peygamber (s.a.v)'in bunlarla âhirete irtihal ettiğini söylemesi maddi anlamdaki ölüm gelmeden mecâzi anlamda nefsini öldürenlerin halini bildirmektedir.¹²⁸

Yine anlatıldığına göre Cüneyd-i Bağdâdî'nin şeyhi olan İbnü'l-Kernebî vefat ettiği zaman üzerinde yamalı bir elbise bulunmaktaydı. Denildiğine göre, elbisenin bir kolu ve bel kuşağı tartılmış, yaklaşık beş kilo geldiği görülmüştür. Elbisesi bu kadar kalın ve ağırdı. Bundan başka sûfîlerden Şeyh Hammad'ın uzun yıllar kiralık elbise giydiği, kendisine ait bir mülkü olmadığına göre kendisine mahsus bir giysisinin de bulunmadığı rivayet edilir.¹²⁹ Bu bakımdan sûfîlerin yamalı elbise giymek hususundaki sözlerine, hallerine ve görüşlerine bakıldığında, bahis konusu hallerinin bir riyâzet yöntemi olduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir riyâzet sonucunda sûfîler, nefislerinde bulunan kibir, riya, gösteriş ve

¹²⁶ Bkz. Dücane Cündioğlu, *Ölümün Dört Rengi*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2018, s. 13.

¹²⁷ Mekkî, *a.g.e.*, IV, 105.

¹²⁸ Gazzâlî, *Din'de Kırk Esas: Erbaîn fi usûlu'd dîn*, s. 287.

¹²⁹ Bkz. Şihâbüddîn Sühreverdi, *Gerçek Tasavvuf: Avârifü'l-Meârif*, çev. Dilâver Selvi, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2010, s. 458.

israf gibi istek ve arzularının ölüp yerine tevâzu, kanaat, dünyaya meyl etmeme gibi övülmüş vasıfların kendilerinde hayat bulmasını hedeflemişlerdir.

3. Sıkıntılara Katlanmak

Her konuda nefse muhalefeti esas alan tasavvufta, diğer bir terbiye şekli de halktan gelen eziyet ve sıkıntılara katlanmaktır. Sâlik insanlardan gelen her türlü cefa ve eziyetler karşısında içinde her hangi bir sıkıntı duymaz hale geldiği vakit ‘siyah ölüm’ ile ölmüş, ayrıca maddi anlamdaki fakirlik sıkıntısıyla birlikte el-Cevvâd olan Allah’ın manevi ikram ve tecellileriyle O’nun himayesinde yaşamaya başlamıştır denir. Zira o artık, her şeyin Hak’tan geldiğinin farkına varmıştır.¹³⁰ Bu makamda olan sâlik halkın fiillerinin hakikatini Hakk’ın fiilleri olarak gördüğünden onlardan gelen sıkıntıları Allah’tan bilir. Bu nedenle söz konusu mertebeye ulaşan kimse *fenâfillâh/Allah’ta fani* olmuş demektir.¹³¹

Mutasavvıflar halktan gelen sıkıntı ve eziyetlere katlanmakla, nefsin asli fitratında bulunan kibir ve başkalarını hor görmek gibi kötü ahlâkı öldürüp, karşılığında kendi nefsinin diğer insanların nefislerinden daha aşağı mertebede görme hâlini kazanmayı hedeflemişlerdir. Ayrıca sûfiler bu hâli, Allah’ın sâliki kendi kendini görmekten himaye etmesi olarak da açıklamışlardır. Onlara göre Hak Teâla kendi güzel hallerini görüp kibir ve kendini beğenme (*ucb, şımarma*) afetine kapılmasınlar diye insanlardan gelen cefa ve sıkıntıları onlara musallat etmiştir.¹³²

Bu şekilde nefislerini ıslâha çalışan sûfiler, tasavvufta genellikle melâmet meşrep olarak tanınmışlardır. Seyrû süluk yolunda mürîdin kendini beğenmişlik halinden daha kalın bir perde ve afetin bulunmadığını söyleyen Kuşeyrî, bu hâlin insanlar nezdinde itibar ve makam sahibi olup, onlar tarafından övülmeyi arzulamak olduğunu söyler. Şöyle ki, bir şahsın hâl ve davranışları insanların hoşuna gider. O da halkın hoşuna giden hallere sahib olduğu düşüncesine kapılır ve kendi kendini metheder. Böylece kendini beğenme durumuna kapılır.¹³³ Sûfiler nefislerindeki bu hâli öldürmek ve nefislerinin böyle bir afete düşmesini

¹³⁰ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 547.

¹³¹ Cürcânî, *a.g.e.*, s. 87.

¹³² Hücvirî, *a.g.e.*, s. 121; Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 312.

¹³³ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 312.

engellemek için, halktan gelen sıkıntıları bir panzehir gibi görmüş ve nefsi terbiye yolunda bir riyâzet yöntemi olarak algılamışlardır. Nitekim dervişlerin bu anlamdaki sıkıntılara katlanmanın sonucunda ulaştıkları merteye de kendilerindeki kibir, ucup, riya, övünme ve kendine varlık atfetme gibi kötü vasıfların ölmesi ve yerine rıza, sabır ve Allah’a muhtaç olma (iftikar) gibi güzel hallerin kendilerinde hayat bulmasından ibarettir.

4. Uzlet

Seyrû süluk yolunda mânevî arınma ve kemâle ulaşmada uygulana gelen diğer bir riyazet şekli de uzlettir. İnsanlardan ayrı yaşamak, halka karışmamak gibi anlamlara gelen uzlet, tasavvufi terminalojide sâlikin günaha girmemek, daha çok ve ihlaslı ibadet etmek için insanlardan uzaklaşıp tenhâ ve kimsesiz yerlere çekilib yalnız yaşamasını ifade etmektedir.¹³⁴

Sûfiler uzlet konusunu işlerken, ölümle bağlantılı bir şekilde ele almışlardır. Nitekim arzulara karşı çıkmayı, ayrıca halktan uzaklaşıp Hak’la başa kalmak ve nefse muhalefetle birlikte ibadete düşkünlük anlamına geldiği için bu makama *el-mevtû’l-ahmer/kırmızı ölüm* denilmiştir.¹³⁵ Aslında kişinin insanlardan, yakın akrabalarından ve maddi bağlarından ayrılması anlamına gelen ölüm olayını sûfiler, adeta uzlet hayatıyla da yaşamaktadırlar. Bu yönüyle uzlet, aynı zamanda sâlikin ahirete rağbet etmesini ve Hak’la ünsiyet halinde bulunmasını sağlamaktadır. Nitekim uzletin bu yönüne dikkat çeken Mekkî şöyle söylemektedir: “Uzlet; kalbi ahiret düşüncesine çeker; yakinen müşâhede ettiği için, ona olan arzu ve gayreti devamlı yeniler. İnsana halkı hatırlamayı unutturur ve Rabbin zikrine bağlar. Uzlet; afiyet ve emniyet temin eden en büyük sebeplerden birisidir.”¹³⁶ Bundan başka sûfiler, uzlet halinde olan sâlikin, insanların kötü huylarından korunacağı kanaatindedirler. Çünkü sâlik, uzleti tercih etmekle gaflet, hırs, haset ve riyaset ehliyle birlikte olmaktan kurtulmuş ve onların menfi hallerinin kendi bâtınına yansımalarından korunmuş olmaktadır.¹³⁷ Zira kulda meydana gelen nefsânî hastalıkların sebepleri, uygunsuz kimselerle birlikte

¹³⁴ Uludağ, *a.g.e.*, s. 364.

¹³⁵ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 547; Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 433; Cürcânî, *a.g.e.*, s. 187.

¹³⁶ Mekkî, *a.g.e.*, I, 392.

¹³⁷ Bkz. Abdurrezzak Tek, *Nakşîliğin Osmanlı Topraklarına Gelişi, Molla Abdullah İlâhî*, Bursa: Emin Yayınları, 2012, s. 79.

bulunmak, onlarla ülfet edip kaynaşmak ve maddî âlemle olan bağılılığı devam ettirmektedir.¹³⁸ Ayrıca sûfilerin uzleti tercih etmelerinin diğer bir nedeni de halkın kendi şerrinden selâmette bulunmalarına inanmalarıdır. Bu ikinci hâl kendini hor ve hakir görme duygusunun sonucudur.¹³⁹

Yine bütün saadetlerin temelini kişinin ahirete yönelmesinde, ayrıca Hakk'ın ünsiyet ve sevgisinin kendisine hakim olmasında gören Gazzâlî bunların uzletsiz olamayacağı kanaatindedir.¹⁴⁰ Zira Hak'la ünsiyetin yolu nefsânî isteklerden uzaklaşmaktan geçtiği için, uzlet bu anlamda en etkili sebep olarak görülebilir. Bu yönüyle sûfiler, uzleti sadece insanlardan uzaklaşmak olarak değil, hakikatte nefsânî arzu ve isteklerin ölmesi ve kişinin kötü vasıflardan ayrılması olarak algılamışlardır. Örneğin Kuşeyrî uzletten bahsederken uzleti yalnızca vatandan ayrılmada değil, esâsında sâlikin, kötü huylarından uzaklaşmasında araması gerektiğini söylemektedir.¹⁴¹ Bu zâviyeden bakıldığında seyrü süluk yolunda uzlet, bir riyazet şekli olarak halktan uzaklaşmaktan ziyâde nefsânî arzulardan ve kötü huylardan uzaklaşmayı ifade etmektedir. Nitekim Ebu Ali Dekkak'ın şöyle dediği rivayet edilmektedir: “Bir adam bana geldi ve: Seni ziyaret için çok uzak bir yerden geliyorum dedi. Ona dedim ki: Benden öğrenmek istediğin tasavvuf ilmi uzun mesafeler katetmek ve yolculuğun sıkıntılarına katlanmakla elde edilmez. Bir adım bile olsa nefsinden ayrıl ki maksadın hasıl olsun.”¹⁴² Zira hakikatte uzlet ve ayrılık nefsin kötü arzu, istek ve ahlakını terk ederek ona bu manada ölümü tattırmak ve güzel ahlakla donatıp, Hak'la ünsiyet kurma ve zikriyle hemhal olmak suretiyle de diriltmektir.

Sonuç olarak sûfilerin uzlet ile ilgili görüşlerine baktığımızda, uzletin başta nefis olmak üzere halktan ayrılmak suretiyle Hak'la ünsiyet peyda etmek, insanların kötü hallerinin kendisine bulaşmasından korunmakla birlikte kendi şerrinden diğer insanların da emin olmasını sağlamak olarak anlaşıldığı görülmektedir. Ayrıca Hakk yoluna giren ve seyrü sefer eden sâlikin nefsânî

¹³⁸ Bkz. Kastamonlu Seyid Hafız Ahmed Mahir, *Hikem-i Atâiyye Şerhi- El-Muhkem fi Şerhi'l-Hikem*, haz. Tahir Galip Seratlı, İstanbul: Sufî Kitap Yayınları, 9. Baskı, 2020, s. 41.

¹³⁹ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 197.

¹⁴⁰ Bkz. İmam Gazzâlî, *Kimya-yı Saâdet*, çev. Ali Arslan, İstanbul: Arslan Yayınları, 1992, s. 270.

¹⁴¹ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 198.

¹⁴² *a.g.e.*, s. 200.

isteklerinden ve kötü huylarından uzaklaşarak onları öldürmesi de uzlet olarak tanımlanmıştır.

C. ÖLÜMLE İLGİLİ ADAB

Sûfilere göre tasavvufun tamamı edepten ibarettir. Zira her vaktin, her hâlin ve her makamın bir edebi vardır.¹⁴³ Bu sebeple mutasavvıflar ölüm hâlinde bile edebi muhafaza etmiş ve bulundukları durum hangi edebi gerektiriyorsa onu yerine getirmişlerdir.

1. Temizliğe Dikkat

Ölüm anındaki edeple ilgili mutasavvıfların çok hoş ve latîf hâlleri mevcuttur. Nitekim sûfilerden biri şöyle anlatıyor: Bir gün Mîmşâd Dîneverî'nin sohbetinde bulunurken, bir derviş geldi. Selâm verdikten sonra, burada insanın ölebileceği temiz bir yer var mı? diye sordu. Bir yer işaret edildi. Orada bulunan bir çeşmeye gitti ve abdestini yeniledi. Sonra bir müddet namaz kıldı. Ardından gösterilen yerde ayaklarını uzattı ve ruhunu teslim etti.¹⁴⁴ Sûfiler her zaman temiz ve abdestli bulunmaya özen gösterirler. Zira Allah Teâlâ'ya hadesten ve maddi kirlerden arınmış bir halde kavuşmak bu anlamda bir âdab ölçüsüdür. Ayrıca mutasavvıfların nazarında ölüm anında kişinin maddi ve mânevî temizliği kadar bulunduğu yerin de temiz olması gerekir. Çünkü temiz bir yer varken temiz olmayan bir yerde bulunmak âdaba aykırıdır.

2. Sünnete İttiba

Yine vefatı sırasında Şiblî'nin yanında bulunan Bekrân Dîneverî şöyle anlatıyor: Şiblî kendisine abdest aldırmanı söyledi. Ben de aldurdım. Bu sırada sakalını hilâllemeyi unutmuşum. O anda dili tutulmuş, konuşamıyordu. Eliyle elimi tuttu, sakalına doğru götürüp hilâlletti ve öldü.¹⁴⁵ Sünnet'e ittiba konusu sûfilerin en fazla özen gösterdikleri husustur. Bu bakımdan son nefeslerine kadar Kur'an ve sünnetten bir an olsun ayrılmayan sûfiler, bunu ölümle ilgili önemli bir âdab ölçüsü olarak kabul etmişlerdir. Şiblî'nin ölüm anında en küçük sünneti bile terk etmemesi bu hususda güzel bir misaldir. Zira sûfilerin nazarında sünnete

¹⁴³ Ahmed Mahir, *a.g.e.*, s. 135.

¹⁴⁴ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 393; Kelâbâzî, *a.g.e.*, s. 175.

¹⁴⁵ Serrâc, *a.g.e.*, s. 244.

muhalif en küçük bir hâl batındaki bozgunluğa işarettir. Örneğin Ebû Osman el-Hîrî'nin ölüm vakti geldiğinde, oğlu gömleğini parçaladı. Bunun üzerine gözlerini açan Ebû Osman şöyle dedi: “Zâhirde sünnete muhâlefet etmek, kalbdeki bâtinî riyadandır.”¹⁴⁶

3. Virde Riayet

Yine vefatı anında iken İbn Atâ, Cüneyd'in ziyaretine geldi ve selâm verdi. Cüneyd selâma karşılık vermekde geçikti. Lakin biraz sonra mukabelede bulundu ve şöyle dedi: “Beni mazur görün, virdim ile meşgul idim.” dedi ve vefat etti.¹⁴⁷ Burada zikri dâimî'ye atıf vardır. Sûfilere göre kul hangi hâlde ve makamda olursa olsun Hakk'a kulluğun inkıtaya uğraması ve kuldan mükellefiyetin düşmesi söz konusu değildir. Nitekim ittifakla “*seyyidü't-tâife*” olarak isimlendirilen, tasavvufta en yüksek makamlara ve en ulvî hâllere mazhar olan, bu yoldaki gayret ve çabasının son hadde ulaştığı bilinen Cüneyd-i Bağdâdî'nin vefatı anındaki bu hâli kulluğun ölüm anına kadar devam etmesi gerektiğini göstermektedir. Kur'an-ı Kerim'de geçen “*Yakîn (Ölüm) sana gelinceye kadar rabbine kulluk et.*”¹⁴⁸ ifadesi de buna delildir.

4. Kibleye Yönelmek

Ebû Amr İstahrî şöyle anlatıyor: “Ebû Tûrâb Nahşebî'yi çölde gördüm, ölü olduğu halde hiç bir şeye dayanmadan, Kabe'ye yönelmiş vaziyette ayakta duruyordu.”¹⁴⁹ Mutasavvıfların ölüm sırasındaki âdab ölçülerinden bir diğeri de kişinin yüzünün Kabe'ye dönük olması ve ruhunu bu şekilde Hakk'a teslim etmesidir. Zira Kabe sembolik olarak Allah'ın evi/beytullah olduğu için, bu durumda kul bir anlamda Allah'ın evine ve dolayısıyla Hakk'a döndüğünü ifade etmiş olur. Ölüm Hakk'a doğru bir yolculuk olduğu için maddi vücudun da bu yolculuğa işaret edercesine durması gerekir. Nitekim namazda da Allah'ın huzuruna çıkmak ve bir bakıma miraç ve Hakk'a uruc/yükseliş söz konusu olduğu için Kabe'ye yönelmek şarttır. Âyet-i kerime'de şöyle buyruluyor: “*Artık yüzünü*

¹⁴⁶ Bkz. Ebu'n Necîb Sühreverdî, *Âdâbü'l-Mürîdîn-Yol Ahlâkı*, çev. Süleyman Gökbulut, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014, s. 162; Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 396.

¹⁴⁷ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 396.

¹⁴⁸ Hicr, 15/99.

¹⁴⁹ Kelâbâzî, *a.g.e.*, s. 175.

Mescid-i Harâm tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin.”¹⁵⁰

¹⁵⁰ Bakara, 2/144.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖLÜMLE İLGİLİ KAVRAM VE YORUMLAR

A. ÖLÜMLE İLGİLİ KAVRAMLAR

1. Zühd

Bir şeye rağbet etmemek¹⁵¹, ilgisiz kalmak, yüz çevirmek¹⁵² gibi anlamlara gelen zühd kavramı tasavvufta, genellikle dünyâyâ meyl etmemeye yönelik hâl ve davranışları ifade etmektedir. Diğer bir deyişle zühd, tasavvufun amelî yönünü teşkil etmekle birlikte müslümanın hayat tarzı, dünyevî nimetler ve şehevî arzularına yönelik sahip olması gereken tavrın adıdır.¹⁵³ Zühdün karşıtı dünyâyâ iltifat etmek, geçici nimetlerine aldanıp peşinden koşmaktır.

Sûfîlerin anlayışında zühd, temelinde ölüme hazırlanma duygusunu barındıran bir mertebedir. Seyrû süluk aşamalarından biri olan zühdden maksat da, sâlikin dünyâyâ yönelik sevgi ve bağlılığını yok ederek âhirete rağbet etmesini sağlamaktır.¹⁵⁴ Bu sebeple Hak yolcusu sâlikin yapması gereken ilk iş uzun emel sahibi olmaktan kurtulup ânın kıymetini bilmektir. Zira dünyânın fânî olduğunu bildiyi halde dünyâ ile mutmaîn olan kimse cehaletin zirvesindedir.¹⁵⁵ Dâvud Tâî'den nasihat istenildiğinde, “Ölüm askeri öldürmek için seni beklemektedir”¹⁵⁶ diyerek burada asıl olan ölümü unutmamak, dâimâ zihinde hazır tutmak ve hareketlerini ona göre tanzîm etmenin önemine dikkat çekmiştir. Nitekim Süfyan es-Sevrî de: “Dünyaya karşı zahid olmak, kanaat (kasr-ı emel) sahibi olmaktır”¹⁵⁷ buyurmuştur. Çünkü ölüm insana her an uğraya bilir. Bu bakımdan zahidlik uzun emeli terk edip, içinde bulunduğu ânı en güzel şekilde değerlendirmektir.

¹⁵¹ Cürcânî, *a.g.e.*, s. 120.

¹⁵² Bkz. Semih Ceyhan, “Zühd”, *DİA*, İstanbul, 2013, XLIV, s. 530.

¹⁵³ Afîfî, *a.g.e.*, s. 62.

¹⁵⁴ Bkz. Abdurrezzak Tek, *Tasavvufî Mertebeler –Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî Örneği-*, Bursa: Emin Yayınları, 2008, s. 93.

¹⁵⁵ Gazzâlî, *Din`de Kırk Esas: Erbaîn fî usûlu`d dîn*, s. 211.

¹⁵⁶ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 105.

¹⁵⁷ *a.g.e.*, s. 208.

Tasavvufî deyimle “ibnü’l-vakt” olmaktır. Kulun yaşadığı her vakitte yapabileceği en hayırlı işle meşgul olmasıdır.¹⁵⁸ Sûfî ne geçmişe üzülür ne de geleceği düşünür. Yalnızca içinde bulunduğu ânı değerlendirir. Çünkü, geleceği düşünmek ihtirastır. Aynı zamanda elden çıkan şeylerle meşgûl olmak, ikinci bir vakti de zâyî etmek demektir. Bunun için sâlik, vaktini içinde bulunduğu ânın gerektirdiği şeylere yönelmekte, kalbi tasfiye ve tefekkürde geçirmelidir.¹⁵⁹

Geçdi mâzi, çekme istikbâle gam

Gün bugün, saat bu saat dem bu dem¹⁶⁰

İnsanın, ölümü ve âhireti unutmamasına neden olan en başlıca sebeplerden biri de hiç şüphesiz uzun emel sahibi olmasıdır. Hz. Ali (r.a) müslümanlara nasihat ettiği zaman, insanların uzun emel ve hevây-ı nefse müptelâ olup âhireti unutmalarından ve doğru yoldan sapmalarından korktuğunu söyleyerek insanları ölümü unutmamaya ve kasrı emel sahibi olmaya davet etmektedir.¹⁶¹ Bu anlamda sûfilerin zühdden kast ettikleri insanı dünyaya bağliayacak ve ölümü unutturacak şeylerin tümünden yüz çevirmek, aynı zamanda da ölüme hazırlanma ve âhirete yönelme duygusunu sağlayacak şeylerle meşgul olmaktır. Zira insan fânî olan bu dünyâ hayâtına geçici bir misafir olarak gelmiştir. Burası aslî vatanından uzak düşmüş Hak yolcusu sâlikler için gurbet ve ayrılık mekanıdır.

2. Gurbet

Maksada ulaşmak için vatandan ayrılmak, insanın eş, dost gibi yakınlarından uzak ve ayrı kalması gibi anlamlara gelen gurbet, tasavvufî düşüncede genellikle iki anlamda kullanılmıştır. Sûfilere göre gurbetin birinci mânâsı, nefsin hayvanilikten, tabii alışkanlıklarından ve şehvî arzularından uzaklaşıp, melekî-rûhânî vasıflara kavuşması esnasında gerçekleşen ve bir

¹⁵⁸ Afîfî, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁵⁹ Bkz. Mustafa Aşkar, *Nıyazî-i Mısri ve Tasavvuf Anlayışı*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, s. 337.

¹⁶⁰ Uludağ, *a.g.e.*, s. 179.

¹⁶¹ Bkz. Ebü'l-Leys Semerkandi, *Gafletten Kurtuluş-Tenbih'ül-Gâfilin*, çev. Yaman Arıkan, İstanbul: Uyanış Yayınevi, 1987, I, 261.

anlamda kişideki kötü sıfatların ölüp, güzel ahlakın hayat bulmasıyla yerini bulan gurbettir.¹⁶² Zira kul beşerî sıfatlarından ayrılmak suretiyle gurbete düşmüş olur.

İnsanın daha evvel nefsinin bağlandığı alışkanlıklarından kopub Hakk’a doğru yolculuğa çıkması olarak da ifade edebileceğimiz bu gurbeti, aslında ölümle de yaşamaktayız. Çünkü insan ölümle, daha önce ülfet ettiği alışkanlıklarından ayrılmış ve bir başka mekana taşınmıştır.

Sûfilerin gurbetle kast ettikleri ikinci bir mânâ da vatandan ayrılmak sûretiyle yaşadığımız gurbettir ki, bu da ilk olarak Cenâb-ı Hakk’ın, rabliğine şahit tutarken bulunduğumuz vatandan ayrılmamızdır. Sonra annelerin rahimlerini vatan edindik. Doğarak o vatandan da ayrıldık. Bundan sonra dünyâ bizim vatanımız oldu. Orada meskenler edindik. Bir yerden diğer yere seyahatler ederek dünyâda da ayrılıklar yaşadık. Sonda ölümle oradan da büsbütün ayrılarak “berzah” denilen yere göçtük. Ölüm sürecince burası bizim vatanımız oldu. Daha sonra kıyâmet olayıyla toplanma yerine gitmek üzere buradan da ayrıldık. Bundan sonra ise Cennet ya da Cehennem olmak üzere son bir durak vardır ki, bu vatanların sonuncusudur. Artık bundan sonra ebedî bekayla birlikte, başka bir vatan yoktur. Bu iki vatandan birinde karar kılan kimse, artık bir daha oradan ayrılmaz ve gurbete çıkmaz.¹⁶³ “*Dünyada bir garip veya bir yolcu gibi ol*”¹⁶⁴ mealindeki hadisle de bu anlamdaki gariplik teşvik edilmiştir. Zira insan dünyâ hayâtına geçici ve misafir olarak gelmiştir. O bu âlemde gariptir. Çünkü ruh her zaman aslî vatani olan melekut ve rûhaniler âlemini özlemektedir.¹⁶⁵

Odur söylenen dilde

Varlığım hep ol ilde

Varlık dostundur kulda

Ben bunda garip geldim

¹⁶² Kâşânî, *a.g.e.*, s. 417.

¹⁶³ Bkz. Muhyiddin İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye fî Mârifeti'l-Esrâri'l-Mâlikiyye ve'l-Memlûkiyye*, çev. Ekrem Demiri, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008, IX, 332-333.

¹⁶⁴ Buhârî, “Rekâ’ik”, 3.

¹⁶⁵ Uludağ, *a.g.e.*, s. 148.

Bu ile garip geldim
Bu tutsaklık tuzağın
Ben bu ilden bezerim
Demi geldi üzerim

Yunus Emre

Yunus Emre'nin bu misraları asıl vatanlarından ayrı kalmanın (yabancılaşmanın) bilincine varan ve bu gurbeti hiss eden sûfilerin halini anlatmaktadır.¹⁶⁶

Sonuç olarak her iki gurbet halinde de ölümü, ayrılığı ve ardından dirilişi yaşarız. Ervah aleminden ayrılışımız ve asli vatanımızdan kopuşumuz, şehâdet aleminde dirilmemize ve doğmamıza vesile olurken nefsin olumsuz ahlâkından kurtularak süflî tarafımızı öldürmek suretiyle güzel ahlakta da doğarız. Dolayısıyla gurbetimiz ölüm ve dirilmenin simgesi haline gelmiştir.

3. Hayat

Yaşama, diri ve canlı olmak anlamlarına gelen hayat kelimesi tasavvufî bir kavram olarak sâlikî dünyevî isteklerden ve nefsanî arzulardan koparan ilâhî nurun tecelli etmesidir. “Ölüm hayattır, hayat, ölümdedir”, kalbin hayatta kalması için nefsin terbiye edilmesi ve isteklerinin ölmesi gerekir. Cüneyd-i Bağdâdî de, tasavvufu tarif ederken “Hakk`ın seni senden öldürmesi ve kendisiyle hayâta kavuşturmasıdır” demiştir.¹⁶⁷ Bu da nefsanî arzu ve isteklerden fenâ bulup, ilâhî ahlakla ahlaklanmaktır.

Sûfilerin nazarında ilâhî tecelli ve ikramlara perdeli kalmış bir ruh veya kalp mânevî anlamda ölü bir kalptir. Bu durumdaki kalbin veya rûhun gerçek mânâda hayat bulması ancak ilâhî nurlarla aydınlanmasıyla mümkündür.¹⁶⁸ Tasavvufî düşüncede nefisle kalb genellikle birbirine zıt iki güç olarak ele

¹⁶⁶ Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 224.

¹⁶⁷ Uludağ, *a.g.e.*, s. 162.

¹⁶⁸ Tek, *a.g.e.*, s. 314.

alınmaktadır. Birinin zayıflaması veya ölmesi diğerinin diri ve güçlü kalmasını sağlar. Nefsin hayatta kalması hevâ iledir. Nefis süflî yöne yöneldiğinde kalbi de kendi merkezine çeker. Böylece kalp Allah'ı gerçek mânâda tanımaktan mahrum kalır ve ölür. Ancak nefis arzu ve istekleri yönünden ölünce, kalp Allah hakkında marifet sahibi olmaya başlar ve hayat bulur.¹⁶⁹ Nitekim Ebu Bekir et-Temestânî de kalbin hayâtı nefsin ölümündedir derken bu hususu anlatmak istemiştir.¹⁷⁰

Sûfilerin hayat olarak ifade ettikleri diğer bir husus da Hakk'a tâatte bulunan kulların halleridir. Örneğin Şakîk-i Belhî Allah'a tâatte bulunan kulların ölümlerinde bile diri kılındıklarını, günahkarların ise maddi vücutları sağken dahî ölü sayıldıklarını söylemektedir.¹⁷¹

Yine mutasavvıflar hayat kavramının mânâlarından bahs ederken ilim ve cehâletin birbiriyle irtibatına da değinmişlerdir. Nitekim sûfilere göre hayatla kast edilen diğer bir mânâ da cehâletin ölümünden ilmin hayat bulmasıdır.¹⁷² Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Ölü iken kendisini dirilttiğimiz.”¹⁷³ Hakikatte ölü kimse cehâleti sebebiyle Allah Teâlâ'dan gâfil olan kimsedir. Diri ise ilminin hayat bulmasıyla Allah'ı tanıyan kimsedir. Zira Kur'an-ı Kerim'de “Kulları arasında ancak âlimler Allah'tan hakkıyla korkarlar”¹⁷⁴ buyurulmaktadır. Bu nedenle mutasavvıflar cehâletin yok olmasıyla birlikte ilmin ortaya çıkmasını hayat kavramıyla ifade etmişlerdir. Zira câhil kimse zâhiren yaşıyor gözükse bile mânânen ölüdür. İbn Kayyım da yukarıdaki ayette geçen “ölü iken” ifadesiyle kast edilen mânânın ölü kalb ve ilimsiz, hidayetden mahrum îmansız bir ruh olduğu kanaatindedir.¹⁷⁵

¹⁶⁹ Erginli, *a.g.e.*, s. 358.

¹⁷⁰ Sülemî, *a.g.e.*, s. 471.

¹⁷¹ Bkz. Feridüddîn Attar, *Evliya Tezkireleri*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012, s. 232; Sülemî, *a.g.e.*, s. 66.

¹⁷² Bkz. Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Tasavvufta Yüz Basamak: Menâzilü's-Sâirîn*, çev. Abdurrezzak Tek, Bursa: Emin Yayınları, 2008, s. 74.

¹⁷³ Enâm, 6/122.

¹⁷⁴ Fâtır, 35/28.

¹⁷⁵ Bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir b. Eyyûb İbn Kayyım el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn beyne menâzili iyyâkena'büdü ve iyyâkenestâin*, Beyrut: Daru'l-kutubu'l-ilmiyye, III, 269.

Sûfilerin hayatla kast ettikleri diğer bir mânâ da tefrikanın¹⁷⁶ ölmesiyle cem¹⁷⁷ hâlinin hayat bulmasıdır.¹⁷⁸ Bu durum, sâlikin Hakk’a uzaklığına işaret eden tefrika hâlinin giderilmesi ve yerine Hakk’a yakınlığı ifade eden cem hâlinin kazanılması açısından sûfiler tarafından *hayat* olarak isimlendirilmiştir.¹⁷⁹

Tüm yönleriyle tekamülü ve olgunluğu ifade eden hayat kavramı, tasavvufi terminolojide Hakk’a doğru seyre çıkan sâliklerin yolculukları sırasında tabii ve olumsuz tüm vasıflarından sıyrılıp, Hakk’a yakınlığa vesile olucak yüksek hâl ve vasıflar edinmektir. Maksudı Hakk’a kavuşmak olan sâlik’e, kasdını gerçekleştirmek için gerekli olan en önemli şey ise azim sahibi olmasıdır.

4. Azim

Sözlükte ısrarla istemek, kastetmek, kesin karar, irade gibi anlamlara gelen azim, isteyerek veya istemeyerek de olsa niyetini gerçekleştirmektir. Tasavvuf erbabının azimle kast ettikleri diğer bir mânâ da sâlikin Hakk’a doğru seyrinde vusûlüne engel olan bağları koparıp atmasıdır.¹⁸⁰ Ayrıca kasdın daha ireli derecesi olan azim, bir nevi sâlikin seyrü sülûk esnasında hedefe yönelik attığı adımların gerçekleştirilmesi için oluşturduğu kararlılığı ifade etmektedir.¹⁸¹

Azimi farklı derecelerde ele alan sûfiler, azimin ölümle irtibatına da değinmişlerdir. Örneğin Herevî azmin ilk derecesini keşf şimşeginin çakması, ünsurunun devam etmesi ve hevanın öldürülmesi için hâlin ilmi redd etmesi olarak tanımlamıştır.¹⁸² Tilimsânî burada nefsin hevâsının ölümünden maksat, hevânı hicabda kalmasından öldürmek (kurtarmak) suretiyle, özelliklerinin ölmesi olarak

¹⁷⁶ “Kulluk vazifelerini yerine getirmek ve beşerî hallere uygun düşen diğer hususları ifâ etmek gibi kulun iradesi ve kazancı ile ilgili hususlar fark (tefrika) adını alır”. Bkz. Kuşeyrî, Kuşeyrî Risalesi, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, 2017, s. 158; Kâşânî, *a.g.e.*, s. 433; Kâşânî, *Sûfilerin Kavramları: Istılâhâtü’s-Sûfiyye*, s. 75.

¹⁷⁷ “Hakk Teâla tarafından kalpte mânâ ve marifet vücuda getirilmesi, lütuf ve ihsanda bulunulması gibi hususlar cem adını alır”. Bkz. Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 158; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü: Letâifu’l-a’lâm*, s. 188; Kâşânî, *Sûfilerin Kavramları: Istılâhâtü’s-Sûfiyye*, s. 11.

¹⁷⁸ Herevî, *a.g.e.*, s. 74.

¹⁷⁹ Tek, *a.g.e.*, s. 316.

¹⁸⁰ Bkz. Mustafa Çağrı, “Azim”, *DİA*, İstanbul, 1991, IV, s. 329.

¹⁸¹ Bkz. Mahmud Esad Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, Ankara: Otto yayinlari, 2017, s. 251.

¹⁸² Herevî, *a.g.e.*, s. 42.

şerh etmiştir.¹⁸³ Zira bazı sûfiler keşfî bilgiye muhâtap oldukları zaman ölüme benzer bir hâl hissederler. Hatta bazıları kendilerinden geçib yere düşerler ve insanlar zannederler ki, bunlar ölüdür. Bu durum fenâ hâlinin başlangıcıdır. O nedenle nefis bu hâlin devâm etmesinden korktuğu için önceki örtülü (mahcûb) hâline dönmeği arzular.¹⁸⁴

Mutasavvıflar, sâlikte azim meydana geldiği zaman hevânın öldüğünü söylerler. Bunun için hakikat beşerî hallerin fenâ bulmasından sonra başlar. Çünkü Hak Teâlâ fenâyâ ulaşmayandan başkasını huzurunda görmek istemez. Fenâyâ ulaşmayandan başkası da onu göremez.¹⁸⁵

Bu bakımdan sûfiler hevâlarını öldürmek, Hakk’a doğru sülûku gerçekleştirmek ve fenâ makamlarına ulaşmak için sâlikin azim sahibi olmasının gerekliliğine vurgu yapmışlardır. Zîra azmi bulunmayan mürid nefsiyle baş edemeyeceği gibi, çıkmış olduğu seyrü sülûk yolunda da mesafe katedemez.

5. Kalak

Arapça, bir şeyi hareket ettirmek, bir yerde ve bir hâl üzere karar kılmamak¹⁸⁶ gibi anlamlara gelen kalak, tasavvufî ıstılahta sâliki kaplayan özlem hissinin dayanılmaz ve çekilmez dereceye ulaşması, muhibbin mahbûbuna doğru şevkle harekete geçirilmesi olarak ifade edilmektedir.¹⁸⁷

Sûfiler kalak’ın Hakk’a duyulan özlem duygusunun ifadesi olması, ölümün de bu özlem hissinin vuslata dönüştürülmesinin bir aracı olabilmesi hasebiyle kalak ve ölüm arasında bir irtibat kurmuşlardır. Örneğin Herevî kalakın ilk derecesini kişinin mizacını zorlayan, insanlardan uzaklaşmasına neden olan ve ölümü lezetli kılan bir hâl olarak tanımlarken bu hususa değinmiştir.¹⁸⁸ Zîra şevk ve iştiaqla Cenâb-ı Hakk’a özlem hâlindeki muhib, ölümün kendisinin sevgiliye

¹⁸³ Bkz. Afidüddin Süleyman b. Ali et-Tilimsânî, *Şerhu Menâzili’s-sâirîn ile’l-hakki’l-mübin*, (nşr. Abdülhâfız Mansûr), Tunus 1989, I, 282.

¹⁸⁴ İbn Kayyım, *a.g.e.*, II, 376.

¹⁸⁵ Tilimsânî, *a.g.e.*, s. 282.

¹⁸⁶ Bkz. İbrâhim Mustafa, v.d., *el-Mu’cemü’l-Vasît*, İstanbul: Çağrı yayınları, 1996, s. 756.

¹⁸⁷ Kâşânî, *Letâifu’l-a’lâm: Tasavvuf Sözlüğü*, s. 456; Uludağ, *a.g.e.*, s. 204; Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 341.

¹⁸⁸ Herevî, *a.g.e.*, s. 59.

kavuşmasına sebep olacağını ümit eder. Bu nedenle ölümü andığı zaman ondan zevk duyar.¹⁸⁹

Sevgiliden uzak kalmanın verdiği sıkıntıyla bir elem duyan âşık, onun dışında hiç kimseyle ünsiyet kuramaz ve başka hiç bir şeyle de sükûnet bulamaz. Nitekim Ebû Hafs en-Nîsâbûrî de sâlikin yaşadığı bu şevk ve özlem hâlini şöyle anlatmaktadır: “Şevk kadehinden yudumlayan öylesine kendinden geçer ki sadece Allah’ı müşâhede ettiği ve O’na kavuştuğu anda ayılır.”¹⁹⁰ Sûfiler kalakın nedeninin bu denli sabırsız bir şekilde Hakk’a duyulan şevk olduğunu söylemişlerdir.¹⁹¹

Kalak hâlinin etkisi altında ilâhî aşkı bu şekilde derîn bir rûhî hâl olarak yaşayan ve vuslat hasretiyle çırpınan sûfî gönüller, bunun sonucunda ölümü hoş ve âdetâ sevgiliden gelen bir dâvet mektubu olarak algılamışlardır.

6. Tezekkür

Sözlükte hatırlamak, anmak gibi anlamlara gelen tezekkür, sûfilerin nazarında mâsivâdan sıyrılmış bir gönülle Allah’a yöneldikten sonra sâlikin ulaşacağı başka bir mertebedir. Tezekkürü inâbe ve tefekkür mertebelerinin üzerinde kabul eden Herevî, “*Ancak Allah’a yönelen tezekkürde bulunur*”¹⁹² ayetinin de buna işaret ettiğini söylemektedir.¹⁹³

Cenâb-ı Hakk’ı zikretmek, zihinde var olarak bulmak gibi anlamlarda kullanılmakla birlikte, sûfiler, tezekkürle diğer bir mânânın varlığına daha dikkat çekmişlerdir ki, bu da tezekkürün, perdelerin kalktığı, nefsânî sıfatların yok olduğu, kişinin aslî fitratına döndüğü zaman meydana gelmesiyle birlikte sâlikin ezelde vermiş olduğu sözü,¹⁹⁴ fitratında bulundurduğu tevhid ve mârifeti

¹⁸⁹ İbn Kayyım, *a.g.e.*, III, 62.

¹⁹⁰ Sülemî, *a.g.e.*, s. 119..

¹⁹¹ Tek, *a.g.e.*, s. 244.

¹⁹² Mü’min, 40/13.

¹⁹³ Herevî, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁹⁴ “Rabbin Âdemoğullarından -onların sırtlarından- zürriyetlerini alıp bunları kendileri hakkındaki şu sözleşmeye şahit tutmuştu: Ben sizin rabbiniz değil miyim? “Elbette öyle! Tanıklık ederiz” dediler. Böyle yaptık ki kıyamet gününde, “Bizim bundan haberimiz yoktu” demeyesiniz.” (A’raf, 7/172).

hatırlamış olmasıdır.¹⁹⁵ Bu zâviyeden bakıldığında, sûfiler, kişinin biolojik ölümle birlikte yakînen kavrayacağı bu hakikati ve vermiş olduğu ahdi, tezekkürle henüz hayattayken hatırlamaktalar.

Yine ibret nazarıyla bakmayı tezekkürün esası olarak kabul eden Herevî'ye göre seyri sülûk yoluna girmiş olan mürîd günlerini bilmeli, nefsinin süfli arzulardan kurtarıp güzel ahlakla süslemelidir. İbn Kayyım günlerini bilmekten kastın ziyade ve noksanlıklarını düşünmek anlamında kullanıldığı kanaatindedir.¹⁹⁶ İbn Kayyım'la aynı düşüncede olan Tilimsânî'ye göre ise kusur ve noksanlıklarının farkına varan sâlik, bu sayede ömrünün diğer kısmını Hakk'a taatte geçirecektir.¹⁹⁷ Bu yönüyle tezekkür sâlik muhasebeye ve dolayısıyla ahirete ve ölüme hazırlanmaya sevk etmektedir.

Ayrıca mutasavvıflar tezekkür mertebesinin gereği olarak mürîdin kısa emel sahibi olmasının, çok yemek ve uyumaktan kaçınmasının, Allah'tan başkasına ilgi duyup yönelmemesinin önemine vurgu yapmışlardır.¹⁹⁸ Çünkü aksi durumdaki sâlik, ölümü unutmak suretiyle dünyaya dalıp Cenâb-ı Hak'tan uzak kalmanın hüsrânını yaşar. Sonuç olarak mutasavvıflar Hak'tan perdelenmenin birinci nedeninin unutkanlık olması yönüne dikkat çekmekle birlikte, Allah'a yönelen sâlikin ilk yapması gereken şeyin de zikir ve tezekkürde bulunmak suretiyle Cenâb-ı Hak'ı ve ölümü unutmamak olduğunu söylemişlerdir.

7. Keşf-Rüya

Lügatte örtünün kalkması, perdenin açılması, gizli olanı meydana çıkarma gibi anlamlarda kullanılan keşf, sûfilere göre duyular tarafından idrâk edilmesi mümkün olmayan gizli ve gayba dair mânâ ve hakîkatlere vücûdî ve şühûdî olarak vakıf olmaktır.¹⁹⁹ Kur'ân-ı Kerim'de ve hadis-i şeriflerde ölümle irtibatlı olarak ele alınan keşf, ölüm anında perdenin kalkmasıyla gaybî ve uhrevî hususlarla ilgili kesin bilginin elde edilmesi olarak tanımlanmıştır. Âyet'te geçen "*Senin perdeni*

¹⁹⁵ Tek, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁹⁶ İbn Kayyım, *a.g.e.*, I. 482.

¹⁹⁷ Tilimsânî, *a.g.e.*, s. 90.

¹⁹⁸ Herevî, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁹⁹ Cürcânî, *a.g.e.*, s. 78; Kâşânî, *a.g.e.*, s. 538; Uludağ, *a.g.e.*, s. 213; Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 366.

kaldırdık, artık bugün gözün keskindir”²⁰⁰ ifadesiyle sözü edilen husus anlatılmıştır.

Sûfiler keşf kavramıyla iki türlü mânâyâ atıfta bulunmuşlardır. Birincisi ilâhî tecellilerin müşâhede edilmesi, diğeri ise gâybâ dair bazı şeylerin bilinmesidir.²⁰¹ Kişinin ölüm anında karşısındaki gayba yönelik perdelerin kalkmasının (keşf) ardından müşâhede edeceği bu gizli ve gaybi hakikatlere yahut ilâhî isim, sıfat ve kevnî hususlara dair bilgileri sûfiler henüz hayattayken uyguladıkları riyazet ve mânevî arınma sonucunda kalp gözü veya basiret gözü olarak ifade edilen bir keyfiyetle müşâhede etmektedirler. Örneğin Hârîse’nin “Rabbimin arşını görür gibiyim” sözü böyle bir mükâşefenin sonucudur.²⁰²

Yine sûfilerin keşf-i hissi olarak tanımladıkları,²⁰³ Gazzâlî’nin de yakaza hâlinde iken mutasavvıfların melekleri ve peygamberlerin ruhlarını müşâhede ettiklerini söylediği mükâşefe yoluyla sûfiler, diğer insanların yalnızca ölüm anında veya öldükten sonra ulaşabileceği bir hâli ölmeden önce yaşamaktadırlar.²⁰⁴

Ayrıca sûfilerin bir nevi keşfin diğer bir vechesi olarak değerlendirdikleri başka bir bilgi edinme yolu vardır ki, bu da rüyadır. Hadîs-i şerifte peygamberliğin kırk altı da biri olarak ifade edilen sadık rüyalar aracılığıyla sûfiler bir takım gaybi hususlara muttali olmaktadır. Peygamberlerin gördükleri rüyaları vahiy, salih müminlerin gördükleri rüyaları ilham olarak değerlendiren sûfiler,²⁰⁵ Kur’ân-ı Kerim’de ölümle sembolize edilen uyku esnasında²⁰⁶ görülen rüyalarla, sadece ölümle birlikte elde edilmesi düşünülen bazı gaybi ve gizli bilgilere erişmektedirler. Örneğin rüyada bir şeyin keşfolunmasının, ayrıca çeşitli suretlerde meleklerin peygamberlere ve velilere gözükmesini kalbin acayip

²⁰⁰ Kaf, 50/22.

²⁰¹ Bkz. Süleyman Uludağ, “Keşf”, *DİA*, Ankara, 2002, XXV, s. 315.

²⁰² Kelâbâzî, *a.g.e.*, s. 127.

²⁰³ Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 367.

²⁰⁴ Bkz. İmam Gazzâlî, *Hakikat Arayışı: el-Munkız Mine’d-Dalâl*, çev. Abdurrezzak Tek, Bursa: Emin Yayınları, 2017, s. 47.

²⁰⁵ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 194.

²⁰⁶ “Allah, ölüm vakitleri geldiğinde insanları vefat ettirir, ölmeyenleri de uykularında ölmüş gibi yapar. Ölümüne hükmettiklerini tutar, diğerlerini ise belli bir süreye kadar (hayata) salar. Kuşkusuz bunda iyice düşünenler için ibretler vardır.” (Zümer 39/42.)

sırlarından biri olarak ifade eden Gazzâlî bunların mükâşefe ilmiyle açıklanabileceğini söyliyerek rüyanın gaybi hususlardaki keşfi yönüne dikkat çekmiştir.²⁰⁷

Sonuç olarak mutasavvıfların ayne'l-yakîn olarak da ifade ettikleri keşfle,²⁰⁸ sûfiler, şimdiden gayb perdesinin arkasındaki şeylerin bilgisine sâhiptirler. Perdenin kalkması olan ölümün sâlike sağlayacağı fâide ise, sadece ona bu bilgiyi daha açık bir şekilde kavrama imkanını sunmasıdır. Yoksa yakini artmaz. Hz. Ali'nin "Eğer (ölümle) perde kalkmış olsa yakinim artmaz" sözü bu mânâda söylenmiş bir sözdür.²⁰⁹

8. Rabîta-i Mevt

Tasavvufî düşüncenin nefsi terbiye yöntemi olarak üzerinde önemle durduğu konulardan biri de "rabîta-ı mevt" veya "tefekür-i mevt" diye ifade edilen kavramdır. 'Ölüm rabîtası' yahut 'ölümü düşünmek' anlamına gelen bu yöntemin uygulanması kişide dünyevi isteklerin yok olmasını ve onlara karşı nefret etmesini sağlar.²¹⁰

İnsanlar farklı derecelerde olsalar bile ölüm hakkında herkes içinde bir korku taşır. Nitekim kutsi bir hadiste Cenâb-ı Hak "*mümin ölümü nahoş bulur*"²¹¹ buyurmaktadır. Bununla birlikte Hz. Peygamberin ölümü '*ağız tadını kaçırta*'²¹² diye tavsif etmesi ölümün insan üzerinde ne kadar etkili olduğunu belirtmektedir. Bu yönüyle ölümü düşünmek sâlike zahitliğe yöneltmede ve ahirete rağbet etmesini sağlamada en etkili sebep olarak düşünülebilir.²¹³

Sûfilerin rabîta-i mevt/ölüm rabîta'sıyla ulaşmak istedikleri hedef, hayat ne kadar uzun olursa olsun bir gün gideceği ahiret yurdunu da hesaba katarak davranışlarına yön vermek, aşırılıklardan uzak durmak ve hayır işler yapmakla

²⁰⁷ Gazzâlî, *İhyau Ulumi'd-Din*, III, 57, 58.

²⁰⁸ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 179.

²⁰⁹ Gazzâlî, *Din'de Kırk Esas: Erbaîn fî usûlu'd dîn*, s. 383; Benzer ifade için bak: Kelâbâzî, *a.g.e.*, s. 122.

²¹⁰ Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 379.

²¹¹ Buhari, "*Rikak*", 38.

²¹² Tirmizi, "*Zühd*", 4.

²¹³ Bkz. Ekrem Demirli, *Şair sufiler: Mevlana, Yunus ve Niyazi-i Mısri üzerine incelemeler*, İstanbul: Sufi kitap yayınevi, 2018, s. 338.

ölümüne hazırlanmaktadır. Örneğin Muhâsibi de ölümü düşünmenin sâlik'e sağlayacağı faideleri anlatırken şöyle demektedir: "Kul kalbinde hiç bir düşünceye yer vermeden, ölümün belli bir vakti, sebebi ve yaşı olmaksızın âniden gelebileceği düşüncesini taşıyınca ölümün ansızın geleceğine dair anlayışı artar. Anlayışı artınca dünyaya bağlılığı azalır, bağlılığı azalınca da kalbi ölümden korkar, kalbi ölümden korkunca onu gözetler, gözetleyince ona hazırlıklı olmaya koşar ve ruhun sahibi onu almadan iyilikler yapmaya gayret eder."²¹⁴

Gazâlî de ölümün tefekküründe sâlik için iki fâide olduğunu söyler. Birincisi, sâlik ölümü hatırlamakla dünyaya hor bakar. İkincisi, bu sayede ahirete iştîyak ve şevki artar.²¹⁵ Sûfîlerin dünyâyı zemm etmelerini ve gurbet yurdu olarak görmelerini sağlayan diğer bir sebep de budur. Zîra dünyaya kapılmanın yegane sebebi ölümü neredeyse hiç akla getirmemektir.

Nefsânî isteklerden kurtulmayı kişinin Allah hakkında marifet sahibi olmasının ilk şartı olarak gören sûfîler tefekkür-i mevt'i bu mânâda en önemli terbiye yöntemi olarak kullanmışlardır. Bu nedenle Hz. Peygamber'in "*Vaiz olarak ölüm sana yeter, ey Ömer!*" sözünde anlatılan hedefe ulaşmak üzere yapılan bu uygulama, Hak yolcusu sâlik ölmeden önce ölmeye ve ölümü hoş görmeye, psikolojik olarak da ona hazırlanmaya sevkeder.²¹⁶

9. Kurbiyet

Arapça yakınlık anlamına gelen ve genellikle zıddı olan *bu'd* (uzaklık) ile birlikte kullanılan kurb, tasavvufî düşüncede Allah'ın emirlerine uygun davranmak, ibadet ve tâatine yakın olmak ve bütün vakitlerde Hakk'a ibadet vasfı ile muttasıf olarak bulunmayı ifade etmektedir.²¹⁷ Nitekim kurbun itaat olduğunu ifade eden Seri Sakâtî kulun tâati ölçüsünde Hakk'a yakınlık (kurbiyet) kazanacağını söylemektedir.²¹⁸

²¹⁴ Muhâsibi, *a.g.e.*, s. 141.

²¹⁵ Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 380.

²¹⁶ Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 339.

²¹⁷ Kâşânî, *Istîlâhâtü's-sûfîyye*, s. 346; Cürcânî, *a.g.e.*, s. 79; Kâşânî, *Letâifu'l-a'lâm: Tasavvuf Sözlüğü*, s. 452; Uludağ, *a.g.e.*, s. 221; Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 383; Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 174.

²¹⁸ Kelâbâzî, *a.g.e.*, s. 126.

Bu bakımdan sûfîlerin nazarında Hakk'ın emirlerine uyan ve vakitlerini O'na tâatte geçiren kul, aslında bu yönüyle Hak ile arasındaki ezeli ahde vefa göstermiş olur.²¹⁹ Böyle bir kurbiyetin ilk basamağı ise mâsivayı terk etmektir. Örneğin Rûveym'e kurbun ne olduğu sorulduğunda, Hakk'a yakınlığa mâni olacak engelleri aradan kaldırmak olarak karşılık vermesi bu anlamdaki yakınlığa işaret eder.²²⁰ Konuyu bu yönüyle değerlendirdiğimizde diğer insanların öldükten sonra ulaştıkları kurbiyet hâlini, dünyada iken Hakk'a doğru seyre çıkan salıkların, sülukları esnasında gerçekleştirdiklerini söylememiz mümkündür. Çünkü ölümle birlikte ortadan kalkan bu engelleri, sûfîler ölüm gelmeden önce terk etmektedirler.

Ayrıca kulun Allah'a yakınlığına vesile olucak diğer bir vasıta da farz ve nafile ibadetlerdir. *Kurb-i ferâiz* ve *kurb-i nevâfil* olarak ifade edilen bu ibadetler sonucunda sâlik, kendisi de dahil her şeyden fenâ bulmakta ve Hak'tan başkasının şuurunda olmadığı bir hâli yaşamaktadır.²²¹ Kudsî hadis'deki "*Kulum, kendisine farz kıldığım ibadetleri işleye işleye yaklaştığı kadar başka hiçbir şeyle bana yaklaşamaz. Kul durmadan nafile ibadetlerle de bana yaklaşır. O kadar çok yaklaşır ki, en nihayet ben onu severim. Onu sevdim mi, duyan kulağı, gören gözü olurum. Artık o benimle görür benimle iştir*"²²² ifadesi bu anlamdaki kurbiyeti anlatmaktadır. Kulun ölümle birlikte nefsinden fenâ bulmasıyla gerçekleşen bu tarz kurbiyeti, mutasavvıflar ölmeden önce ölmek olarak ifade ettikleri fenâ makamıyla henüz hayatta iken yaşamaktadırlar.

Hakk'a vuslatın ve yakınlığın hasretiyle tutuşan âşık gönüller, Allah'a vuslatın sembolü olan ölümün kendilerine ne zaman uğrayacağını kesdiremedikleri için, kendilerindeki iştîyak hâli Hakk'a kurbiyeti sağlayacak vasıtalar üzerinde durmaya sevk etmiştir.

10. Aşk (Muhabbet)

Tanrı-insan ilişkisini ele alırken sûfîlerin merkezi bir konuma oturttukları en önemli kavram hiç şüphesiz ilâhî aşk/muhabbetullah kavramıdır. Aşk

²¹⁹ Kâşânî, *Sûfîlerin Kavramları: Istilâhâtü's-Sûfîyye*, s. 346.

²²⁰ Kelâbâzî, *a.g.e.*, s. 126.

²²¹ Uludağ, *a.g.e.*, s. 222; Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 384.

²²² Buhârî, "*Rekâ'ik*", 38.

kelimesinin aslı “ışk”tır. Işk da sarmaşık anlamına gelmektedir. Sarmaşık sarıldığı yeri istıla edip kapladığı gibi aşk da kalbi ve vücudu istıla edip sardığı için şiddetli sevgiye “aşk” denmiştir.²²³ Kudsî bir hadiste geçen “*gizli bir hazine idim, bilinmek istedim*” muradından maksat da Cenab-ı Hakk’ın tanınmaya duyduğu muhabbetir.²²⁴ Şu halde alemin var olmasının sebebini ve varlığın esasını muhabbet teşkil ettiğine göre insanın Hakk’a kurbiyetinin yolu aşkla olsa gerektir.

Tasavvufî düşüncede ilâhî aşk ve ölüm her zaman birbirine yakın iki kavram olarak kullanılmıştır. Zira birincisi Hakk’a duyulan iştiyak ve özlemi ifade ederken diğeri, bu hasretin vuslata dönüşmesini terennüm etmektedir. Mevlânâ’nın ölüm anını *şeb-i arûs/düğün geces*i olarak ifade etmesinin nedeni de Hakk’a duyduğu aşk ve özlem duygusunun ölümle vuslata dönüşeceğini düşünmesidir. Nitekim beyitlerinde “cenazemi görünce ah ayrılık-ayrılık demeye kalkışma; kavuşup buluşmam, o zamandır benim” demesi de bunun içindir.²²⁵ Allâh’la kul arasındaki bu karşılıklı ilişki ancak ölüm sayesinde gerçekleşebilecek bir özlem hissinden ibarettir. Vuslata duyulan özlemi ifade eden bu duygular sufilerde ittisal, ittihat, fena, istihlak gibi terimleri kullanmaya sevk etmiştir. Şu halde ölüm sûfiler için korku değil, iki tarafın özleminin vuslata dönüşeceği bir hâli ifade eder.²²⁶

Yine aşk-ı ilâhi ile ölüm arasındaki irtibata değinen Ankaravî, Kur’ân-ı Kerim’de geçen “*Allah yolunda öldürülenlere ölümler demeyin. Bilakis onlar diridirler, lâkin siz anlayamazsınız*”²²⁷ ayetini tefsir ederken şöyle söylemektedir: “Yani, Allah yolunda aşk ve muhabbet kılıcı ile öldürülenlere “ölüler” demeyin. Bilakis onlar, beşerî hayattan hayât-ı Rabbânî ile fânî oluduktan sonra diridirler,

²²³ Bkz. Hasan Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Ensar yayınları, 2004, s. 209.

²²⁴ Bkz. İbnü’l Arabî, *Fusûsu’l-hikem*, haz. Ebü’l-Alâ Afîfî, Beyrut: Dâru’l-kitâbi’l-arabî, s. 203.

²²⁵ Bkz. Mevlânâ Celâleddin, *Dîvân-ı Kebîr*, haz. Abdülbâki Gölpinarlı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992, III, 169.

²²⁶ Demirli, *a.g.e.*, s. 21.

²²⁷ Bakara, 2/154.

lâkin siz anlayamazsınız. Çünkü siz varlıkla yokluk arasında mahpus kalmışsınız!”²²⁸

Sûfilerin Hakk’a duydukları aşk ve muhabbet kendilerinde bazı sonuçların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Örneğin sâlikin kalbindeki Allah sevgisinin artması kendisinde dünyaya meylin azalmasını sağlar.²²⁹ Zira ona göre ahiret vuslat yurduken, dünya gurbet mekânıdır.

Mutasavvıflara göre Allah’ı sevmek ölümü de hoş görmeği gerektirir. Nitekim Kur’ân-ı Kerim’de Cenâb-ı Hak “*Kendinizin Allah’ın dostları olduğunuzu iddia ediyorsanız, bunda da samimi iseniz, haydi ölümü temennî edin (bakalım)! ”*²³⁰ buyurmakta ve ölümü hoş bulmanın Hakk’a duyulan sevginin alametlerinden olduğunu bildirmektedir. Örneğin Hallac’ın ölümünden önce bir talebesine “Söyle bakalım, benim çarmıha gerildiğimi, öldürüldüğümü ve yakılarak külümün göğe savrulduğunu gördüğünde hâlin nice olacak? –ve bu benim hayatımın en mutlu günü olacak!”²³¹ demesi bu anlamda Hakk’a âşık sûfî gönüllerin ölümü sevgiliye kavuşmanın aracı olarak görüp hoş karşıladıklarına bir misaldir.

Bununla birlikte sûfilerin nazarında ilâhî aşkı tadanlar hakikatte diridirler. Ölümü tadan ise insanın bedeni yani hayvânî tarafıdır. Nitekim Yunus Emre de bu anlamda şöyle söylemektedir:

Âşık öldi diyü sala virürler

Ölen hayvân durur âşıklar ölmez²³²

Sonuç olarak sûfilerin muhabbetle ilgili görüşlerine baktığımızda ilâhî aşk’la ölüm arasında bir irtibata değindiklerini görmemiz mümkündür. Zira hangi yönüyle olursa olsun ölüm, Hakk’a vuslatın yegâne kapısıdır. Bu nedenle

²²⁸ Bkz. İsmail Rusûhî Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, haz. Safi Arpaguş, İstanbul: Vefa Yayınları, 2008, s. 246.

²²⁹ Bkz. Salih Çift, *Tasavvufta Sevgi ve Ümit Yolu: Yahyâ b. Muâz er-Râzî*, Bursa: Sır Yayıncılık, 2011, s. 155.

²³⁰ Cuma 62/6.

²³¹ Bkz. Annemarie Schimmel, *Hallac: Kurtarın Beni Tanrıdan*, çev. G. Ahmetcan Asena, İstanbul: Pan Yayıncılık, 2011, s. 89.

²³² Bkz. Mustafa Tatcı, *Yunus Emre Dîvânı*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1998, s. 139.

denilmiştir ki “muhabbetullahın öldürdüğü kimseyi, kurbiyet diriltir.”²³³ Diğer bir ifadeyle aşk şarabından içip de sarhoş olanları ölümle elde edecekleri kurbiyet hâli uyandıracaktır.

11. Fenâ

Arapça yok olmak, silinmek, hiçlik gibi mânâlara gelen fenâ, sûfilere göre kuldaki kötü huy ve sıfatların yok olmasını ifade etmektedir.²³⁴ Fenâyı farklı derecelerde ele alan sûfiler ilk olarak ahlâki bir merebe olarak değerlendirmişlerdir. Özellikle ilk dönem mutasavvıflarının fenâ ile ilgili sözlerine baktığımızda cehâletin yerine ilim, gafletin yerine zikrin, zulmün yerine adaletin, mâsiyet ve günahın yerine taat ve ibadetin geçmesi şeklinde anlaşıldığı görülmektedir.²³⁵ Sûfilerin önem verdikleri bir merteye olan bu makamda fani olan kişinin zatı ve özü değil, huyları ve davranışlarıdır.²³⁶

Fenâ makamını üçlü tasnifle ele alan Cüneyd-i Bağdâdi, fenânın birinci mertebesini amellerini yapmak, cehd-ü gayret sarfetmek, nefesine muhalefet edip istemediği şeyleri yapmağa zorlamak suretiyle sıfatlardan, huylardan ve özelliklerinden fenâ bulmak olarak tanımlamıştır.²³⁷ Aslında sûfilerin bu mertebedeki fenâ nazariyeleri ölümle meydana gelen değişikliklerin ölmeden önce gerçekleştirilmesinden ibarettir. Çünkü esasında bir yok olma (maddi anlamda) olarak da ifade edebileceğimiz ölümle insan, daha önce kuşanmış olduğu vasıflarından ve alışkanlıklarından ayrılmakta, huylarının ve arzularının tamamından fenâ bulunmaktadır. Bu anlamda fenâyı yerilmiş sıfatların bulunmaması diye tarif eden Cürcani’ye göre böyle bir fenâ riyâzatın çokluğuyla elde edilir.²³⁸

Yine fenâyı kulun nefsânî haz ve arzularından fani olması, temyiz özelliğini yitirmesi, daima Hak’la meşgul olması nedeniyle eşyadan da fenâ

²³³ Sülemî, *a.g.e.*, s. 397.

²³⁴ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü: Letâifu’l-a’lâm*, s. 442; Uludağ, *a.g.e.*, s. 134; Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 160.

²³⁵ Bkz. Mustafa Kara, “Fena”, *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 333.

²³⁶ Bkz. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf ve Tenkit*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2014, s. 109.

²³⁷ Ateş, *a.g.e.*, s.153.

²³⁸ Cürcânî, *a.g.e.*, s. 58.

bulması olarak tanımlayan Kelâbâzî, aslında yapmış olduğu tarifle adeta maddi bedeniyle sanki ölü bir kimsenin özelliklerini tarif etmektedir.²³⁹ İnsanın öldüğü zaman kaybettiği nefsânî özellikleri sûfiler bu anlamda hayattayken irâdî olarak yok etmektedirler. Örneğin Amir b. Abdullah'ın: "Karşıma çıkan, bir kadın olmuş ya da duvar olmuş, bana göre hiç fark etmez" demesi böyle bir fenâ hâlinin sonucudur.²⁴⁰ Bu nedenle bazı sûfiler fenâyı dünyevî ve uhrevî hazların kesin olarak yok olması anlamında târif etmişlerdir. Nitekim Ebu Said Harraz'ın "fena iddiasında bulunan kimsenin doğruluğunun alâmeti Allahu Teâlâ'dan olan hariç dünya ve âhiret hazlarının yok olmasıdır" diye tanımlaması bu nedenledir.²⁴¹ Fenâ fi'llâh olarak da ifade edilen bu makamda sâlik dünya ile bağlarını tam anlamda koparmakta, ölü kimsenin dünyayı ve nefsânî hazlarını terk edişi gibi dünyadan ve kötü huylarından yüz döndermektedir. Bu nedenle Necmüddin Kübra'ya göre normal ölüm ile dünyadan ayrılan kimseyle "mevt-i fenâ" ile nefsini öldüren kimse arasında benzer bir hâl vardır. Ona göre ikinci gruptaki şahıslar süluk yolunu kesmesin ve vuslata mânî olmasın diye bu tip dünyevi ilişkilerini terk ederler.²⁴²

Sonuç olarak ölmeden önce ölmek olarak ifade edilen bu makamda, sûfiler ölen kişinin nefsânî ihtiraslarını kaybedişi gibi bir yokluk yaşamakta, ölünün Allâh'a rücû gibi bir vuslata ulaşmaktadırlar.

12. Müşâhede

Sözlükte görmek, temâşa etmek, seyretmek, bir nesnenin hakikatine vâkîf olmak gibi anlamlara gelen müşâhede kelimesi tasavvufta perdenin kesin olarak kalkmasını, Hakk'ın zuhur ve tecellilerini seyretmeyi, hiç bir şüpheye mahal vermeden Allah'ın (kulun kalbinde) huzurunu ifade eder.²⁴³ Ayrıca hakka'l-yakîn anlamında da kullanılan müşâhede sûfilere göre sâlikin beşeri özelliklerden fena

²³⁹ Kelâbâzî, *a.g.e.*, s. 142.

²⁴⁰ a.yer.

²⁴¹ Bkz. İzzeddin Kâşânî, *Tasavvufun Ana Esasları*, çev. Hakkı Uygur, İstanbul: Kurtuba Kitap yayınevi, 2010, s. 422.

²⁴² Kübrâ, *a.g.e.*, s. 50.

²⁴³ Bkz. Süleyman Uludağ, "Müşâhede", İstanbul, 2006, XXXII, s. 152; Herevi, *a.g.e.*, s. 73; Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 169.

bulmasının ardından vuslat ile hasıl olan ilim ve mârifeti ifade etmektedir.²⁴⁴ Bu anlamda konuyu ölümle irtibatlı bir şekilde değerlendirdiğimiz zaman insaların, tabii ölümle beşeri özelliklerden sıyrılmakla birlikte ulaştıkları marifet ve bilgiyi sûfiler hayattayken müşâhede hâlinde elde etmektedirler.

Konuyu Hz. Peygamber (s.a.v)’in “Abdurrahman b. Avf’ı emekliyerek cennete girerken gördüm”²⁴⁵ hadisinden hareketle açıklayan Gazzâlî, hadiste geçen görme olayının uyanık iken (yakazaten) meydana geldiğine dikkati çekmektedir. Ona göre duyular, kişinin gayb ve melekût alemine yönelmesini engeller ve şehadet alemine yönelmesini sağlar. Fakat bazen bir takım nebevî nurlar sâlike hakim olur. O zaman duyular insanı kendi âlemlerine çekib gayb ve melekût aleminden uzaklaştıramaz. Böylece sâlik, başkalarının uykuda (bu anlamda uyku da bir ölümdür) gördüğünü yakaza halinde müşâhede eder.²⁴⁶

Yine ilk dönemlerde Hak ile kul arasındaki hicapların kalkıp neticede ilâhî tecellilerin seyredilmesi mânasına gelen müşâhede, sonraki dönemlerde melekleri yahut ölülerin ruhlarını, onların kabirdeki hallerini müşâhede etmeği, aynı şekilde gayba dair bir takım hususları görüp onlardan haber verme anlamında da kullanılmıştır.²⁴⁷ Örneğin müşâhedeği hakka’l-yakin mertebesi olarak ifade eden Cüneyd-i Bağdâdî de bu hâle ulaşan kulun görünen şeyleri müşâhede ettiği gibi, gayba yönelik hususları da tamaşa edeceğini, aynı zamanda gaybla ilgili bilgiye kesin bir şekilde muttali olup, ondan doğru bir şekilde haber verebileceğini söylemektedir.²⁴⁸ Bu yönüyle bakıldığında müşâhede, öldükten sonra meydana gelen tecellilerin, gayba yönelik bilgi ve hadiselerin ölmeden önce, hayattayken hakka’l-yakin bilinmesinden ve şuhûdî olarak görülmesinden ibarettir. Bu nedenle müşâhede sâliki Allah hakkında mârifet sahibi kılması bakımından en önemli basamaktır.

13. Marifet

²⁴⁴ Şihâbüddîn Sühreverdî, *a.g.e.*, s. 683.

²⁴⁵ Bkz. Hâce Muhammed Pârsâ, *Tevhîde Giriş-Faslu’l-Hitâb*, çev. Ali Hüsrevoğlu, İstanbul: Erkam Yayınları, 1988, s. 403.

²⁴⁶ Bkz. İmam-ı Gazâlî, *Mişkatu’l Envar*, çev. Şadi Eren, İstanbul: Nesil Yayınları, 2010, s. 58.

²⁴⁷ Uludağ, *a.g.m.*, s. 153.

²⁴⁸ Şihâbüddîn Sühreverdî, *a.g.e.*, s. 684.

Sûfilerin nazarında mârifet, ilâhî bir nurun kalbe atılmasıyla iç aydınlığının elde edilmesi hâlini, Rabbânî gerçekleri kalp gözüyle görmeyi,²⁴⁹ Hakk'ın zâtı, sıfatları, fiilleri, isimleri ve tecellileri hususunda mânevî bir tecrübeyle doğrudan ulaşılan bilgiyi ifade etmektedir.²⁵⁰ Bu bakımdan mârifet tüm islâmî geleneklerde ve bilhassa tasavvufî düşüncede ölümle bağlantılı bir şekilde değerlendirilmiştir.

Ölüm, perdelerin kalkmasıyla birlikte gaybî ve gizli hususların açığa çıkmasını, ayrıca bunlar hakkında yakînî bilginin ve mârifetin elde edilmesini sağlamaktadır. “*Senin perdeni kaldırdık, artık bugün gözün keskindir*”²⁵¹ âyeti de bu hususa işaret eder. Ölümle birlikte ulaşılan bu bilgileri sûfiler, henüz hayatta iken ölmeden önce ölmek olarak ifade edilen tecrübî bir yolla elde etmişler. Nitekim bu nokta mutasavvıfların mârifet-i keşfî olarak tanımladıkları ve mânevî olarak Hakk'ı müşâhede eden sâlikin önünden bütün şüphelerin ve şeklerin kalktığı mertebedir.²⁵² Bu sebeple âriflerin nazarında ölmek, daha önce hayat denilen ince perdenin arkasından seyrettikleri Cenâb-ı Hakk'ın cemâl ve tecellilerini, perdesiz, açık ve net bir surette görme imkanına kavuşmaktan ibarettir. Zira dünya hayatı hakikatlerin üzerine serilmiş bir perde durumundadır. Gafiller için dünya, ilâhî sır ve hakikatleri gizleyecek kadar kalın iken, ârifler için hakikatı göre bilecek kadar ince ve şeffaftır. Bu hususta Hz. Ali (r.a)'nin şöyle söylediği rivayet edilir: “Gayb perdesi kaldırılrsa, yakînim artmaz; sadece îman ettiğim hakikatler daha da netleşir.” Çünkü ince perdenin arkasından görülen bir şey hakkında yakîn hasıl olur; fakat net bir bilginin elde edilmesi perdenin kalkmasıyla/ölümle gerçekleşir.²⁵³ Bu nedenle İbn Arabî, “*perdem kalksa yakînim artmaz*” sözünü açıklarken ölümle ortadan kalkan perdenin, ne Allah'ı ilimle bilenlerin ilminde, ne de Hakk'ı ‘ayn’en müşahade edenlerin gördükleri şeylerde bir ziyadeli ve artım oluşturmayacağını söylemektedir. Fakat ölümle perde kalktığı vakit kendilerinde bir terakkî meydana gelebilir. Çünkü perde kalktığı zaman bu kimselerde bir terakkî zuhura gelmese perdenin açılması abes olurdu.

²⁴⁹ Bkz. Süleyman Uludağ, “Marifet”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, s. 55.

²⁵⁰ Tek, *Tasavvufî Mertebeler –Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî Örneği-*, s. 337.

²⁵¹ Kaf, 50/22.

²⁵² Bkz. Seyyid Cafer Seccadî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, çev. Hakkı Uygur, İstanbul: Ensar Yayınları, 2007, s. 308.

²⁵³ Bkz. Gazzâlî, *Dinde Kırk Prensip: El-Erbâin fî usûlu'd dîn*, haz. Abdulhalık Duram, İstanbul: Hikmet yayınları (Yeni Şafak armağanı), 2010, s. 472.

Halbuki perdenin kalkması mutlaka bir fâide ve terakkîyi gerektirmektedir. Zira perdenin arkası emr-i ademî değil, emr-i vücûdîdir.²⁵⁴ Ayrıca sûfinin dünyada ulaştığı bu mârifet, ister bulanık ister şeffaf bir perdenin arkasından olsun onun kendi şahsî gayretinin neticesidir.²⁵⁵

Sonuç olarak mutasavvıfların mârifetle ilgili görüşlerine baktığımızda ölüm ve mârifet arasında bir bağ kurdukları anlaşılmaktadır. Çünkü ölüm kulun başta Cenâb-ı Hak olmakla âhiret ve gayba ilişkin hususlarda mârifet sahibi olmasını sağlar. Sûfiler ise bu mârifet ve bilgiye zorunlu ölüm gelmeden önce irâdî ölümle nefislerini öldürdükleri için sahiptirler.

B. SÛFİLERİN ÖLÜMLE İLGİLİ İŞÂRÎ YORUMLARI

İlk dönemden itibaren zâhir-bâtın ilişkisine dikkat çeken ve bu ekseninde bazı kavramlara zahiri anlamlarından farklı olarak özel bir mânâ yükleyen sûfiler, bu bakımdan kendilerine has bâtinî bir yorum şekli de geliştirmişlerdir. Aynı zamanda Kur'an âyetlerinin de zahirî anlamlarının yanı sıra bazı bâtinî mânâ ve hikmetler ihtivâ ettiğini söyleyen sûfiler, aynı şekilde bu âyetleri de işârî olarak yorumlamışlardır. Konumuzun mühtevası açısından sûfilerin ölüm âyetleriyle ilgili işârî yorumları da bu bakımdan önem arz etmektedir.

1. Küfürle Ölüp İmanla Dirilmek

*“Öldüren de O'dur, yaşatan da.”*²⁵⁶

Cenâb-ı Hak düşmanların kalplerini küfür ve zulumatla öldürmekte, evliyasının kalplerini ise iman ve mârifet nurlarıyla diriltmektedir.²⁵⁷ Ayrıca dilediğini irfan ve tevhidiyle diriltmekte, dilediğini de küfür ve nankörlükle öldürmektedir.²⁵⁸

²⁵⁴ Bkz. İbn Arabî, *Mârifet Kitabı-Kitâbu'l-Ma'rife*, çev. Abdülazîz Mecdî Tolun ve Hüseyin Şemsi Ergüneş, İstanbul: İz Yayıncılık, 2008, s. 133.

²⁵⁵ Bkz. Mehmet Demirci, “Mutasavvıflara Göre Ölüm”, *İslâmî Araştırmalar*, 1987, s. 103.

²⁵⁶ Necm, 53/44; bkz. Tevbe, 9/116.

²⁵⁷ Bkz. Sehl b. Abdullah et-Tüsteri, *Tefsirü'l-Kur'an'i'l-Azim*, Darü'l-Haram Li'l-Türâs, 1425/2004, s. 263.

²⁵⁸ Bkz. Abdülkerim Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşâra*, Beyrut: Darü'l-Kutubu'l-ilmîyye, 1971, I, 351.

Kalplerindeki küfür ve zülumat nedeniyle Allah Teâlâ'yı tanımaktan ve O'na îman etmekten mahrum olan kimseler bedenlen diri olsalar da mânen ölü sayılmaktadırlar. Zira başka bir ayette *“kalpleri vardır onlarla kavrayamazlar, gözleri vardır onlarla göremezler, kulakları vardır onlarla duyamazlar”*²⁵⁹ buyurulmakta ve zahiren görüp işitmelerine rağmen hakikati görüp işitmek konusunda ölü gibi oldukları bildirilmektedir. Hakikat erbâbına göre Allah Teâlâ bu kimselerin kalplerini şirke öldürmüştür. Bu nedenle onlar Hakk'ı duymak konusunda sağır gibidirler.²⁶⁰

Buna mukabil Cenâb-ı Hak kullarından dilediklerini de mârifetinin nurlarıyla ve vahdâniyyetine îmanla diriltmektedir. Zira îman etmiş olan bir kimse mânen diri sayılmaktadır.

2. Kafirinden Mümin, Müminden Kafir Çıkarır

*“O ölüden diriye, diriden de ölüyü çıkarır.”*²⁶¹

Yukarıda zikredilen ayeti kerimeni yorumlarken sûfiler, Cenâb-ı Hakk'ın kafirden mümin, müminden de kafir çıkardığını söylemişlerdir.²⁶² Zira Allah Teâlâ daha önce müşrikler gibi olan ve henüz îman etmedikleri için ölü hükmünde bulunan müminleri îmanla diriltti ve onlara hayat verdi. Diğer bir ifadeyle ölü hükmünde olan kafirden, diri olan mümin çıkardı.²⁶³ Ayrıca âyet-i kerimede zikredilen firavunun sihirbazlarının son anda küfürden kurtulup îmanla şereflenmeleri de buna bir misaldir.²⁶⁴

Bununla birlikte sûfiler, Cenâb-ı Hakk'ın mümin kullarından kafir çıkardığına da dikkat çekmişlerdir. Örneğin Kur'ân-ı Kerim'de zikredilen Kârun ve Belam b. Baûra kıssaları buna misaldir.²⁶⁵ Zira öncesinde Allah'a îman edip O'nun seçkin kullarından olan bu şahısların, sonda küfür bataklığına yuvaranmaları tarihe ibret tablosu olarak yansımıştır.

²⁵⁹ A'raf, 7/179.

²⁶⁰ Kuşeyrî, *a.g.e.*, II, 426.

²⁶¹ Rum, 30/19; bkz. Yunus, 10/31; En'am, 6/95, 122.

²⁶² Kuşeyrî, *a.g.e.*, II, 15- Cilt. 3, s. 6; bkz. İsmail Hakkı Bursevi, *Ruhu'l Beyan*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2013, V, 360; XV, 36.

²⁶³ Bursevi, *a.g.e.*, V, 15.

²⁶⁴ Şüara, 42/46, 47, 48.

²⁶⁵ A'raf, 7/175, 176.

3. Günahla Ölüp Taatle Dirilmek

“Ölümü ve hayatı yaratan O’dur.”²⁶⁶

İşârî yorum açısından Cenâb-ı Hak kullarını mâsiyet ve günahla öldürmekte, ibadet ve taatle diriltmektedir.²⁶⁷ Ayrıca mutasavvıflara göre dünyadaki ölüm günahlarla, âhiretteki hayat ise taat ve ibadettir.²⁶⁸

Her günah kişiyi Hak’tan uzaklaştırdığı gibi kalbinin kararmasına, îman nurunun sönüp zamanla yok olmasına da sebep olmaktadır. İşlenen günahlar nedeniyle kararan ve îmandan mahrum olan bir kalp de mânen ölü sayılmaktadır. Nitekim bir rivayete göre Allah Teâlâ Mûsa’ya (a.s) şöyle vahyetmiştir: “Yâ Mûsa (a.s) yarattığım kullarımdan ilk ölen kimse İblis’dir. Çünkü o bana isyân etmiştir. Ben de bana âsi olan kimseyi ölümlerden sayarım.”²⁶⁹ Buna mukâbil kişi Hakk’a kulluk ve ibadetle nefsini kötülüklerden uzaklaştırdığı ve güzelliklerle süsleyerek kemâle ulaştırdığında bu da o kimsenin dirilmesi anlamına gelir.

Ayrıca sûfilerin günahlar sebebiyle kalplerinde meydana gelen ölüm onların dünya hayatında karşılaştıkları bir şeydir. Zira ahirette ne günah ne de sevap türünden hiç bir fiil işlenemeyecektir. Âhiretteki hayâtın taatle olduğunu söylemeleri de cennetin Hakk’a kullukla elde edilmesi nedeniyledir.

4. Cehâletle Ölüp İlim ve Marifetle Dirilmek

“Ölü iken dirilttiğimiz.”²⁷⁰

Muhyî ve Mumît olan Allah kullarını cehâletle öldürüp ilim ve mârifetle diriltmektedir.²⁷¹ Nitekim Sehl b. Abdullah et-Tüsterî Cenâb-ı Hakk’ın mahlukatı

²⁶⁶ Mülk, 67/2; bkz. Hicr, 15/23.

²⁶⁷ Bkz. İmam Ebi Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin b. Musa el-Ezdî es-Sülemî, *Hakâiku’t-Tefsir: Tefsirü’l-Kur’âni’l-Azîz*, Beyrut-Lübnan: Darü’l-kutubü’l-İlmiyye, 1421/2001, I, 353. Ayrıca bkz. Kuşeyrî, a.g.e., II, 137; Bursevi, a.g.e., XIV, 67.

²⁶⁸ Tüsterî, a.g.e., s. 282.

²⁶⁹ a.yer.

²⁷⁰ En’am, 6/122; bkz. Nahl, 16/21; Casiye, 45/26; A’raf, 7/25; Bakara, 2/28, 73, 164, 259; Ali İmran, 3/27, 49; Maide, 5/110; En’am, 6/122; Hac, 22/6; Nahl, 16/65; Şüara, 26/81; Necm, 53/44.

halk ettiğini, sonra Hayat ismiyle onları dirilttiğini, sonra cehâletleri nedeniyle de onları öldürdüğünü bildirmektedir. Bu sebeple onlardan kimin hayatı ilimle ise o diri, kimin hayatı ilimle değilse o da ölüdür.²⁷² Bu yüzden Gazzâlî de ilmi hayat olarak adlandırmıştır.²⁷³

Cehâlet kulun Allah hakkında mârifet ve bilgi sahibi olmasına engel olan en büyük mânîdir. Çünkü câhil olan kimse Hakk’a kulluğunu nasıl yapacağını bilmediği gibi O’ndan nasıl korkacağını da bilemez. Bu nedenle Cenâb-ı Hak câhillerden olmamayı²⁷⁴ ve onlardan yüz çevirmeği emretmiştir.²⁷⁵ Zira onlar Hakk’ı idrak etmekte ölü gibidirler.

İlim sahiplerini ise Allah Teâlâ ilimleri nedeniyle övmüş ve mârifetinin nurlarıyla kalplerini diriltmiştir. Zira ayeti kerimede “*Kulları içinden ancak alimler Allah’tan hakkıyla korkarlar*”²⁷⁶ buyurmaktadır. Yine Yahya b. Muaz’ın (r.h) Arifi billah olanların/ Allah’ı tanıyanların diri, başkalarının ise ölü olduğunu söylemesi ve ruhun hayatının hakîkî marifetle olduğunu bildirmesi bu nedenledir.²⁷⁷ Bunun için takvada derinleşmek suretiyle kalbin manen dirilmesi ilim sahibi olmaya bağlıdır. Çünkü ancak ilimle dirilenler kainatta, her mevcudatta ilahi tecellileri müşâhede etmekte ve ilme’l-yakin makamında Hakk’a kulluk yapmaktadırlar.

5. Nefsin Ölüp Kalbin Dirilmesi

“*Kuşkusuz hayat veren de öldüren de biziz*”²⁷⁸

²⁷¹ Bkz. Abdürrezzak Kâşânî, *Tevilat-ı Kâşaniyye*, çev. Ali Rıza Doksanyedi, Ankara: Kadioğlu matbaası, 1988, I, 41, 64, 89, 107, 206, II, 23, 301; Ayrıca bkz. Sülemî, *a.g.e.*, I, 225; Tüsteri, *a.g.e.*, s. 181, 246; Kuşeyrî, *a.g.e.*, I, 32; Bursevi, *a.g.e.*, V, 36, X, 322, XIV, 567.

²⁷² Tüsteri, *a.g.e.*, s. 181.

²⁷³ Bkz. İmam Gazzâlî, *Tefsiru’l-İmami’l-Gazzâlî*, haz. Muhammed Rayhânî, Fas-Mağrip: Daru’s-Selame, 1431/2010, s. 155.

²⁷⁴ En’am, 6/35.

²⁷⁵ A’raf, 7/199.

²⁷⁶ Fatir, 35/28.

²⁷⁷ Bursevi, *a.g.e.*, XIV, 262; bkz. Sülemî, *a.g.e.*, II, 97.

²⁷⁸ Hicr, 15/23; bkz. Bakara, 2/260, 154; Tevbe, 9/116; Hac, 22/6; En’am, 6/122; Şura, 42/9; En’am, 6/122; Yunus, 10/56; Rum, 30/50; Yâ-sin, 36/12; Ankebut, 29/63; Zuhuruf, 43/11; Necm, 53/44; Hadid, 57/2, 17; Duhan, 44/8; Kıyamet, 75/40; Kaf, 50/43.

Sûfîler ölümle ilgili ayetleri yorumlarken nefisin ölüp kalbin dirilmesine dikkat çekmişlerdir. Kişi nefisini öldürdüğü zaman Cenâb-ı Hak'da onun kalbini diriltmektedir.²⁷⁹ Zira tasavvufta nefis ve kalb her zaman iki güç olarak ele alınmaktadır. Bunlardan birinin zayıflaması diğerinin güçlenmesine, birinin ölmesi diğerinin dirilmesine sebep olmaktadır. Örneğin Necmeddin Kübrâ “ölü kalbin dirilmesi nefsi emmarenin, yani kötülüğü emreden nefsin ölümünde gizlidir”²⁸⁰ derken bu hususa değinmiştir.

Allah Teâlâ kalpleri müşâhede nurlarıyla diriltmekte, nefisleri de çeşitli mücâhedelerle öldürmektedir.²⁸¹ Seyrû sülûk yolunda nefsin terbiye edilmesi ve kötü vasıflarının öldürülmesi nefse muhalefet ve mücâhede yöntemiyle gerçekleştirilmektedir. Cüneyd-i Bağdâdî “Tasavvuf nefse karşı sulhü olmayan bir savaştır”²⁸² derken bu hususa dikkat çekmiştir. Böyle bir mücahede sonucunda ölen nefisle birlikte, kalp de ilâhî müşâhede nurlarının tecellileriyle dirilmektedir. Ayrıca hayattayken şehvetlerini öldüren kimse ölümünde de diri olarak yaşar.²⁸³

Sûfîler Cenâb-ı Hakk'ın cemâlinin nurlarıyla velilerinin kalplerini dirilttiğini, celâlî tecellilerin sertliğiyle de onların nefislerini öldürdüğünü söylemektedirler.²⁸⁴ Zira Allah Teâlâ bir taraftan sıkıntı ve meşakkatlerle, riyazet ve mücâhedelerle kullarının nefislerini öldürürken, diğer taraftan cemâlî tecelli olan lütuf ve ihsanlarıyla da kullarının kalplerini diriltmektedir. Yine bazı mutasavvıflar Allah Teâlâ'nın kalpleri hak ve hakikate döndürmekle, nefisleri de emmâreden alıp kemale ulaştırmakla dirilttiğini söylemişlerdir.²⁸⁵

6. Ölü Nefisten Diri Kalb, Diri Kalpten Ölü Nefis Çıkarır

*“O, ölüden diriyi, diriden de ölüyü çıkarandır.”*²⁸⁶

²⁷⁹ Bkz. Necmeddin Kübrâ, Alau'd Devle Es-Simnânî, *Tevîlâtü'n-Necmiyye Fi't-Tefsiru'l İşâriyyu's-Sufiyye*, Beyrut-Lübnan: Darü'l-kutubü'l-İlmiyye, 2009, I, 316.

²⁸⁰ Kübrâ, *a.g.e.*, I, 316.

²⁸¹ Kuşeyrî, *a.g.e.*, II, 20.

²⁸² Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, s. 369.

²⁸³ Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 111.

²⁸⁴ Bursevi, *a.g.e.*, X, 142.

²⁸⁵ Sülemî, *a.g.e.*, I, 304.

²⁸⁶ En'am, 6/95; bkz. Ali İmran, 3/27; Rum, 30/19.

Sûfiler Cenâb-ı Hakk'ın lütuf ve rahmetinin eseri olarak mezmum sıfatlarla ölü hükmünde olan nefisten ilâhî nûr ile diri bir kalbi çıkardığını söylemektedirler. Ayrıca kahrının ve izzetinin gereği olarak da hayvânî-şehvânî vasıflarla diri olan nefisten de ölü bir kalp çıkardığını bildirmektedirler.²⁸⁷

Sâlik nefisini kötü ahlaktan ve olumsuz vasıflardan öldürdüğü zaman Allah Teâlâ da onun kalbini mârifet ve nurunun tecellileriyle diriltmektedir. Diğer ifadeyle Cenâb-ı Hak ölü olan nefisten diri kalp çıkarmaktadır. Tasavvufta sâlikin, nefisini kötü sıfatlardan kurtarması suretiyle öldürmesi, ölmeden önce ölmek tabiriyle de ifade edilmektedir.

7. Kalbin Dünyadan Ölüp Hakk'a Yakınlıkla Dirilmesi

*“Canımı alacak olan, sonra beni yeniden diriltecek olandır.”*²⁸⁸

Allah Teâlâ bazı kullarının kalblerini dünyadan öldürmekte ve kendisine yakınlıkla diriltmektedir.²⁸⁹ Bu kalbin dünyevî bağlardan, arzu ve isteklerden kopması bir anlamda kalbin dünyadan ve dünyevî isteklerden ölmesi mânâsına gelmektedir. Zira kalbin bir şeyden ölmesi, o şeyin kalbden silinip yok olması demektir. Bu bakımdan kalp dünyadan koptuğu vakit, Hakk'a meyl etmeğe başlar. Böylece Allah'a yakınlıkla dirilmiş olur. Ayrıca kalbin Hakk'a yakınlıkla hayat bulması, her dâim Cenâb-ı Hakk'ı zikir ve murâkabeyle meşgul olması, O'nun lütuf ve ikramlarıyla diri ve canlı kalmasıdır. Bu durum aynı zamanda tasavvufî bir hâl olan kurb'a işarettir. Kurbiyet ehlinin en aşağı hâli ise her dâim Hakk'ı murakebede bulunmaktır. Bu durumdaki kulda bulunan takva, hıfz, vefâ ve hayâ hâli onu gûnahtan ve hataya düşmekten korur.²⁹⁰

Yine Cüneyd-i Bağdâdi yukarıda zikredilen âyeti yorumlarken Allah Teâlâ'nın kullarını gafletle öldürüp, zikirle dirilttiğini söylemiştir.²⁹¹ Zira tasavvufta zikir her zaman diriliği ifade ettiği gibi, gaflet de manevi bir ölümü

²⁸⁷ Bursevi, *a.g.e.*, XV, 36; bkz. Kâşânî, *a.g.e.*, I, 107; İbn Arabî, *Tefsiru's-Şeyhu'l-Ekber*, I, 107; Tefsirin basın yeri ve tarihi belirtilmemiştir. Ayrıca “İbn Arabî Tefsiri” adı ile iki cilt şeklinde yayınlanmış olan bu tefsirin İbn Arabî'ye aidiyeti tartışmalıdır. Yaygın kanaat bu tefsirin Abdurrezzak el-Kaşani'ye ait olduğu yönündedir.

²⁸⁸ Şüarâ, 26/81.

²⁸⁹ Sülemî, *a.g.e.*, II, 77

²⁹⁰ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 175.

²⁹¹ Sülemî, *a.g.e.*, II, 77; bkz. Bursevi, *a.g.e.*, XIII, 120; Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşâra*, I, 78.

terennüm etmektedir. Çünkü gafil olanlar Hakk'tan perdelendikleri ve Allah'ı tanımaktan uzak kaldıkları için ölü hükmündedirler. Bunlar Allah'ı unutan, bu yüzden Allah'ın da kendilerine kendilerini unutturduğu kimselerdir.²⁹²

Bununla birlikte Hakk'ı zikirle meşgul olan kullar da mânen diri sayılmaktadırlar. Onlar Allâh'ı zikir ettikçe Allah da onların kalblerini nurunun tecellileriyle diriltir. Böylece diri olan kalb her daim Cenâb-ı Hakk'ın lütuf ve ihsanlarına mazhar olur. Bu nedenledir ki Kuşeyrî, devamlı Hakk'ı zikretmek müstesnâ, başka türlü hiçbir kimse Allah'a ulaşamaz buyurmaktadır.²⁹³

Bundan başka mutasavvıfların zikredilen âyetle ilgili diğer bir yorumu da Allah Teâlâ'nın kullarını benlikten öldürüp hidayet ile diriltmesidir. Benlikten kasıt beşerî vasıflardır. Benlikten ölmek de beşerî vasıfların ve nefsânî sıfatların etkisini kaybetmesidir. Kuldaki beşerîyet vasıfları öldüyünde yerini rûhânî ahlak almaktadır. Bu da Cenâb-ı Hakk'ın o kulu diriltmesidir.²⁹⁴ Nitekim Necmeddin Kübrâ'nın "*Sizi öldürecek ve sonra diriltecek olan O'dur*"²⁹⁵ âyeti hakkında sizi beşerîyet ve nefsânîyet vasfından öldürecek, Rabbânî ve güzel sıfatlarla diriltecek demesi bu hususu anlatmaktadır.²⁹⁶ Bu kulun ilâhî ahlakla ahlaklanmasıdır. Buna *fena fillah* makamı da denilmektedir. Bu aynı zamanda nefsin kemâl mertebesidir. Bununla birlikte hakikat erbabı Allah'a giden yolların nefeslerin sayısı kadar çok olduğunu söylemişlerdir. Bunların hepsi de Hakk'a ulaştırmaktadır. Allah kulunu bu yollardan birine kavuşturdu mu, onu manen diriltmiş demektir.

Yine âyet hakkındaki diğer bir yorum da Cenâb-ı Hakk'ın kullarını hırs ve tamahla öldürüp, kanaatle dirilttiği şeklindedir.²⁹⁷ Sûfilerin hırs ve tamahla ölmekten kasıtları sâlikte bulunan nefse dâir bu hallerin dünyaya bağlanmama gibi hisleri yok edip öldürmesidir. Zira tamah sahibi olan kimsede dünyaya bağlılık artar ve ahirete rağbet azalır. Bu da bir anlamda o kişinin manen ölümü mânâsına gelmektedir.

²⁹² Haşr, 59/19.

²⁹³ Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, s. 301.

²⁹⁴ Bursevi, *a.g.e.*, XIV, 67.

²⁹⁵ Hac, 22/66.

²⁹⁶ Kübrâ, *a.g.e.*, IV, 277.

²⁹⁷ Sülemî, *a.g.e.*, II, 77.

Burada kanaatle dirilmekten kasıt ise tamah, hırs ve israf gibi nefsânî hallerin ve kötü ahlakın ölüp karşılığında kanaat ve israf etmemek gibi güzel hâl ve ahlâkın hayat bulmasıdır. Ayrıca sûfilere göre tamah ve hırsı sebebiyle elde etme duygusu kişinin helalden mi, haramdan mı kazandığına dikkat etmemesine ve harama düşüp manevî olarak ölmesine neden olur. Fakat Cenâb-ı Hak bir kulunu vera ve kanaat sahibi yaparsa, o kişi azla yetinir ve harama düşmek korkusuyla helâlden de az olanı tercih eder. Böylece o kimse nefsini haramla beslemek yerine, helal olanla terbiye eder. Bu da Hakk'ın o kulu manen diriltmesi demektir.

Ebû Osman bu âyet-i kerîmeyi açıklarken Allah Teâlâ'nın kullarını havf ve korkuyla öldürdüğünü, ümitle de dirilttiğini bildirmiştir.²⁹⁸ Burada havfla, kulun ilâhî azaptan korkmak suretiyle nefsin bir kısım arzu ve isteklerinden yüz döndermesi ve nefsin günah işleme gibi husûsiyetlerinin yok olup ölmesi kast edilmiştir. Ayrıca Herevî de havf'ı Allah'ın vadinden dolayı uyanmak, kişiyi gaflete düşürüp günaha meylettiren şeylerden korunmak olarak ifade etmiştir.²⁹⁹ Zira korku nefsi kötülüklerden alı koyan en etkili yöntemdir. Bu nedenle hadisi şerifte *“Lezzetleri yok eden ölümü çokca hatırlayın”*³⁰⁰ buyurulmuş ve ölüm korkusunun nefis üzerindeki etkisine dikkat çekilmiştir. Bu nedenle aynı zamanda tasavvufî bir hâl olan havfın alameti Allah korkusunun şiddetinden kalblerin ürpermesidir.³⁰¹

Bununla birlikte Cenâb-ı Hakk'ın kullarını recâ ve ümit duygusuyla dirilttiğine de vurgu yapılmıştır. Allah'ın lütuf ve ihsanlarına nail olma düşüncesi kulda recâ duygusunun doğmasına neden olur.³⁰² Bu duyguyla kişi Hakk'a kulluğunu daha titiz ve kusursuz yapmaya gayret eder. Böyle bir kulluk kişide güzel ahlakın hayat bulmasına ve üstün hallerin ortaya çıkmasına sebep olur. Bu da bir anlamda kulun dirilmesi anlamına gelmektedir. Örneğin Herevî'ye göre

²⁹⁸ a.g.e., II, 76.

²⁹⁹ Herevî, a.g.e., s. 154.

³⁰⁰ Tirmizi, “Zühd”, 4.

³⁰¹ Serrâc, a.g.e., s. 60.

³⁰² Cebecioğlu, a.g.e., s. 277.

recâ'nın ilk derecesi sâlikî iyi ameller işlemeye sevk etmesi ve nefsinin kötülöklere yönelmesine engel olmasıdır.³⁰³

8. Nefsin Bekasıyla Ölüp Nefsin Fenasıyla Dirilmek

“Cansız nesneler iken size O hayat verdi.”³⁰⁴

Sûfîler yukarıda zikr edilen âyet-i kerimeyi yorumlarken şöyle söylemektedirler: “Nefislerinizin bekasıyla ölümler idiniz, nefislerinizin fenasıyla (ölümüyle) sizi diriltti.”³⁰⁵ Tasavvufta nefsin bekası, nefsânî isteklerin ve şehvî arzulların canlı ve diri olduğu anlamına gelmektedir. Böyle bir durumda nefsin karşıtı olan kalb ve rûhânî keyfiyetler de hevâ-i nefsin esiri olduğu için ölü hükmündedir. Bu nedenle sûfîler nefsin bekasıyla ölümler idiniz derken, nefsiniz diri iken kalbiniz ve ruhunuz manen ölü gibi idi anlamını kastetmektedirler.

Ayrıca nefsin fenâsı/ölümü kişideki nefsânî isteklerin ve şehvî arzuların etkisini kaybetmesi yahut kontrol altına alınması mânâsına gelmektedir. Nefsânî isteklerin ölmesi kalbin ve ruhun nefisten uzaklaşıp Hakk’a meyiletmesine sebep olduğu için kalb ve ruh mânen diri sayılmaktadır. Nefsin fenâsı aynı zamanda nefsin emmareden kurtulup kamileye ulaşması anlamına da gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında nefsin bekası ölüm, nefsin fenası da hayat anlamındadır.

9. Ruhun Dirilip Bedenin Ölmesi

“Hayat veren de öldüren de O’dur.”³⁰⁶

Nasrâbâzî Cenâb-ı Hakk’ın ruhları müşâhede ve tecelliyle dirilttiğini, bedenleri de perdelemekle öldürdüğünü söylemektedir.³⁰⁷ Latif bir cisim olması hasebiyle ve ilâhî nefhânı kendisinde bulundurması nedeniyle sûfîler, rûhun günahlarla ve nefsânî bir takım şeylerle zayıflatılmadığı müddetçe rahmânî tecellilere muhatap ola bileceği kanaatindedirler. Ayrıca rûhun mânen diri olması bu müşâhede ve tecelliler sayesinde. Zira ruh bunlardan hicaplandığı zaman etkisini kaybeder ki bu da mecazen ölmesi demektir. Bu sebeple Kuşeyrî, Cenâb-ı

³⁰³ Tek, a.g.e., s. 100.

³⁰⁴ Bakara, 2/28.

³⁰⁵ Kuşeyrî, *Letâîfü'l-İşâra*, I, 32.

³⁰⁶ Yunus, 10/56; bkz. Nahl, 16/65; Rum, 30/50.

³⁰⁷ Sülemî, a.g.e., I, 304.

Hakk'ın ruhları kendisinden perdeli kalmakla öldürdükten sonra müşâhede nurlarıyla dirilttiğini söylemektedir.³⁰⁸

Bundan başka tasavvuf erbâbı Allah Teâlâ'nın bedenleri nefsin esaretinde kalmakla öldürdüğüne dikkat çekmişlerdir. Çünkü kişi yeme, içme, uyuma ve cinsel arzu gibi nefsânî isteklerinde aşırıya gittiği vakit kulda bir atâlet ve ilâhî emirleri yerine getirmek konusunda bir isteksizlik meydana gelmektedir. Bu durum kulu Hak'tan perdelediği için mecaz olarak bedeninin ölüm adlandırmışlardır.

10. Hakk'ın Nuruyla Diriltip Hızlanıyla Öldürmesi

*“Ölü iken dirilttiğimiz.”*³⁰⁹

Ebû Muhammed Cerîrî Cenâb-ı Hakk'ın insanları nuruyla diriltip, hızlanıyla öldürdüğünü söylemiştir.³¹⁰ Burada nurdan kasıt îman ve ihsan nurudur. Allah Teâlâ bir kuluna îmanın sonra da ihsanın nurunu bahş ederse o kulunu diriltmiş olur. Buradaki dirilme manevi anlamda bir dirilmedir. Nefsin kötü ahlaktan ve vasıflardan kurtulup kemâle ulaşması ve övülmüş ahlâkın kendisinde hayat bulmasıdır.

Allah'ın kullarını hızlanıyla öldürmesi ise, Cenâb-ı Hakk'ın o kulunu mânevî anlamda nusretsiz ve yardımsız bırakmasıdır. Bundan kasıt maddi anlamda rıziksiz bırakması yahut bir takım dünyevi hususlarda yardımını kesmesinden ziyade mânevî himayenin ve korumanın o kuldan kalkması demektir. Zira Allah'ın manevi yardımı olmazsa nefisle baş etmek zordur. Nitekim Cenâb-ı Hakk'ın Yusuf (a.s) hakkında *“Eğer rabbinin işaret ve ikazını görmeseydi o da kadını arzuları; işte biz kötülük ve fuhuşu ondan uzaklaştırmak için böyle yaptık”*³¹¹ söylemesi bu anlamdadır.

Bazı sûfîler zikredilen âyeti yorumlarken Cenâb-ı Hakk'ın, fiillerini görmekle öleni fakirliğini görmekle dirilteceğini bildirmişlerdir.³¹² Fiillerini

³⁰⁸ Kuşeyrî, *a.g.e.*, III, 13.

³⁰⁹ En'am, 6/122.

³¹⁰ Sülemî, *a.g.e.*, I, 214.

³¹¹ Yusuf, 12/24.

³¹² Sülemî, *a.g.e.*, I, 214.

görmekle ölmek, seyri sülûk yolunda *fenâ fi'l efâl*'e işaret etmektedir. Sâlik kendi fiillerini Hakk'ın fiillerine ayna ederse, o zaman *fenâ fi'l efâl* mertebesine ulaşmış olur. Böylece yaptığı her işde kendini görüp ben yaptım, ben ettim gibi iddia ve dâvalardan uzak kalıp gerçekte fiili yapanın Allah olduğunun idrâki içinde olur. Çünkü sebepleri yaratan ve işi yapmaya onu muktedir kılan Cenâb-ı Hak'tır. Nitekim Kâşânî tüm mahlûkâtın Allah'ın yarattığı sebeplerle hareket ettiğini, bu sebeplerin ve hicapların kalkmasıyla bütün mevcûdâtın ölü ve zâtları ile hareketsiz olduklarının müşâhede edilebileceğini söylemekle bu hususa dikkat çekmektedir.³¹³

Fakirliğini görmekle dirilmek de Cenâb-ı Hakk'a olan muhtaçlıktır. Sâlik Allah'a olan muhtaçlığıyla aslında büyük bir zenginlik elde eder. Bu da onun dirilmesidir. Çünkü esâsında Allah'a muhtaçlığını hissetmek kendi hiçliğinin farkına varmak demektir. Bu da bir bakıma nefsin kemâle erdiğinin alâmetidir. Zira tasavvufta en büyük makam hiçlik makamıdır. Nitekim İblis benliğine yenik düşdüğü için ebediyyen lanetlenmiş, Âdem (a.s) de hiçliğinin farkına varıp tövbe ettiği için afva nail olmuştur.

11. Hakk'ın Fazl ve İhsânıyla Dirilip Adâletiyile Ölmek

*"Hayat veren de öldüren de O'dur."*³¹⁴

İmam Ebû İshak es-Sa'lebî Allah Teâlâ'nın kullarını fazl ve ihsânıyla diriltip, adâletiyile öldürdüğünü söylemiştir.³¹⁵ Cenâb-ı Hak ikram ve fazlıyla bir kuluna yöneldiğinde o kulunu mânevî anlamda diriltmiş olur. Bu bakımdan Allah Teâlâ'nın kulları üzerindeki en büyük lütuf ve ihsanı başta Peygamberler ve onların mirasçıları olmak üzere nice yol göstericiler göndermesidir. Cenâb-ı Hak kullarından mânevî anlamda ölü olanlara onlar aracılığıyla başta îman olmak üzere nice lütuflar ihsan etmiş ve manevi anlamda onları diriltmiştir. Ayrıca bu

³¹³ Kâşânî, *a.g.e.*, II, 336.

³¹⁴ Yunus, 10/56; bkz. Şüara, 26/81.

³¹⁵ Bursevi, *a.g.e.*, XIV, 67; bkz. Sülemî, *a.g.e.*, I, 304.

yönelme Hak yolcusu sâlikin seyri sülûk esnasında nefsin emmâre derecesinden alıp safiye ve kamile mertebesine ulaştırmasına ve mânevî olarak dirilmesine de sebep olmaktadır.

Allah'ın kullarını adâletiyle öldürmesi demek ise, onların iyiliği için bir takım haram çizgileri belirlemesi anlamına gelmektedir. Örneğin hırsızlık ve bir başkasının malını çalmak nefsin hoşuna giden bir husustur. Lakin Cenâb-ı Hak adâletiyle hırsızlığı yasaklamış ve insanın nefsindeki bu arzuyu öldürmüştür.

12. İrâde İle Ölüp Hakîkatle Dirilmek

*“Sonra siz bunun ardından mutlaka öleceksiniz. Sonra da kıyamet gününde tekrar diriltileceksiniz.”*³¹⁶

Âyetin yorumunda sûfiler, dünyada iken irâdî olarak ölenlerin kıyamet gününde hakikat ile diriltileceklerine işâret edildiğini bildirmektedirler.³¹⁷ İrâdî olarak ölmek, kulun zarûrî ölümle birlikte yok olacak olan her türlü nefsânî arzu ve istekleri, ayrıca nefsin kötü ahlâkıyla berâber her çeşit hâl ve hareketleri henüz ölmeden evvel ihtiyârî olarak yok etmek ve nefsi terbiye ederek kemâle ulaştırmak demektir. Nefis kemâle ulaştığı vakit hakîkatle buluşmuş olur.

Bu nedenle mutasavvıflara göre henüz dünyada iken nefsin kemâle ulaştırmak suretiyle hakîkate erişen kimse kıyamet gününde de bu hakikat üzere diriltilecektir. Hadisde geçen *“Nasıl yaşarsanız öyle ölürsünüz, nasıl ölürseniz öyle haşr olunursunuz”*³¹⁸ ifadesi de bu mânâyı işâret etmektedir.

13. Hayatın Ölüm, Ölümün Hayat Olması

*“Kuşkusuz hayat veren de öldüren de biziz.”*³¹⁹

Ebû Muhammed Cerîrî'ye göre insanlardan nice diri olanlar vardır ki, hayatı kendisi için ölümdür. Ve yine nice ölü olanlar vardır ki, ölümü onun için hayattır.³²⁰ İnsanlardan niceleri vardır ki bedeneni diri olsalar da, manen ölüdürler.

³¹⁶ Mü'minûn, 23/15-16.

³¹⁷ Kâşânî, a.g.e., II, 315.

³¹⁸ Bkz. Münâvî, Feyzü'l-Kadîr, V, 663.

³¹⁹ Hicr, 15/23.

³²⁰ Sülemî, a.g.e., I, 353.

Bir kimse Hakk'ı tanımaktan mahrum kalmışsa ve nefsânî istekleri kendisini esir almışsa, o kimsenin maddi vücûdu diri olsa da manevî bakımdan ölü hükmündedir. Bunlar nefislerini emmâreden kurtaramamış dünyada iken hevâlarını öldürememiş olanlardır.

Yine bazı kimseler vardır ki ölümü kendisi içi sonsuz ve hakîki hayâta açılan bir kapıdır. Bunlar tabii ölüm gelmeden evvel nefislerini irâdî olarak öldüren ve hayattayken “ölmeden önce ölmek” sırrına erip kendilerini Hak'la bâkî kılan kimselerdir. Zira onlar nefislerini emmâreden alıp kemâle ulaştırmış, terbiye edip saf hâle getirmiş olanlardır.

Ayrıca âyeti başka bir vecheden yorumlayan Ebû Saîd el-Harraz, insanlardan hayatı Hak'la olan kimsenin diri, hayatı hareketleriyle olanın ise ölü olduğunu söylemiştir.³²¹ Eğer bir kul hayatının her ânında hareketlerini Cenâb-ı Hakk'ın rızasını gözeterek yaparsa ve hayatını Hakk'ın rızâsını göz önünde bulundurarak tanzîm ederse o kişi diridir. Zira o kul artık kendisi ile, kendi isteklerine göre değil, Allah'ın rızâsı ve murâdı neyse ona göre, o ölçüde bir hayat sürmektedir. Hak'la diridir, Hak'la yaşamaktadır. Nitekim hakikat erbabı bu hususta şöyle söylemişlerdir: “Ölüm nefsin arzularına uymakla; hayat ise Hakk'ın muhabbeti ile gerçekleşir.”³²²

Lâkin bir kimse kendi fiillerinin ve isteklerinin peşinde koşarak bir hayat yaşarsa o kişi de ölüdür. Burada kendi fiillerinden ve hareketlerinden kasıt nefsin hükmü ve hakimiyeti altında olan davranışlardır. Çünkü biz hareketlerimizi nefsin hakimiyetinden kurtardığımızda Hakk'ın gören gözü, tutan eli, işiten kulağı durumuna geliriz ki, fiiller o zaman kendi davranışlarımız olmaktan çıkıp Hakk'a ait olmuş olur. Örneğin Cüneyd-i Bağdâdî bu hususta şöyle söylemektedir: “Nefsinin arzularına göre yaşayan, ruhun bedenden ayrılmasıyla ölür. Rabbinin isteğine uygun olarak hayat süren ise, geçici dünyâ hayatından bâkî olan hakîkî hayata kavuşur.”³²³

14. Hakk'a Muhtaçlıkla Ölüp İstiğnâ ile Dirilmek

³²¹ a.yer.

³²² Bursevi, *a.g.e.*, V, 360.

³²³ Bursevi, *a.g.e.*, II, 79.

*“Canımı alacak olan, sonra beni yeniden diriltecek olandır.”*³²⁴

Seyyidü't Tâife Cüneyd-i Bağdâdi Hakk'a muhtaçlıkla ölen kimsenin, istiğnâ ile diriltileceğini söylemiştir.³²⁵ Nefis her daim benlik iddiasındadır. Yaptığı her işin, ulaştığı her nimetin Allah'ın bir lütfu olduğunu unutup kendi başarısı olduğunu sanır. Bu nedenle sûfilere göre nefsin Cenâb-ı Hakk'a muhtaçlığının farkına varması bir anlamda onu başta benlik olmak üzere bir takım iddiâlardan ve çeşitli dâvâlardan kurtarır. Bu da nefsin arzu ve isteklerinin yok olması ve ölümü demektir.

İstiğnâ ile dirilmek ise Cenâb-ı Hak'la zengin olmak demektir. Hakk'a vasıl olanın O'nunla yetinip başka hiç bir şeye ihtiyaç duymaması hâlidir.³²⁶ Allah'la zengin olan kul her dâim sonsuz ihsan ve lütuf sâhibi olan Hakk'ın mânevî ikramlarına nâil olmaktadır. Bu da en büyük zenginliktir. Nefis bu ihsanlar sâyesinde kemâl mertebesine ulaşmakta ve saf hâle gelmektedir. Bu ise o kişinin dirilmesi demektir.

15. Celâlî Tecelliyle Ölüp Cemâlî Tecelliyle Dirilmek

*“Allah yolunda öldürülenler için ‘ölüler’ demeyin. Hayır, onlar diridirler, fakat siz bilemezsiniz.”*³²⁷

Sûfiler bu âyeti yorumlarken Cenâb-ı Hakk'ın âyette zikr edilen kimseleri celâlîyle öldürüp, cemâl sıfatıyla da dirilttiğini bildirmişlerdir. Örneğin Necmeddin Kübrâ âyet hakkında şöyle söylemektedir: “Siz Allah'da fânî olmak arzusuyla Allah yolunda nefsiyle büyük cihad yaparken, yine O'nun celâl kılıcıyla öldürülen kimseleri ölümler saymayınız. Her ne kadar maddî varlıkları yok olmuşsa da, onlar kendilerini yaratanı müşâhedeyle diridirler. Kimin fenâsı Allah için olursa, onun bekâsı da Allah'la olur. Cenâb-ı Hak bazen onları, celâl sıfatının şiddetli tecellileriyle yok eder. Ve bazen de cemâl sıfatının tatlı nefhâlarıyla

³²⁴ Şüara, 26/81.

³²⁵ Sülemî, a.g.e., II, 77.

³²⁶ Cebecioğlu, a.g.e., s.179-180.

³²⁷ Bakara, 2/154.

diriltir. Onlar cemâl bahçelerinde gezip dururlar. Lakin siz onların bu hâlini anlayamazsınız.”³²⁸

Hakk’ın kakhâriyet sıfatının bir yansıması olan celâli tecelliler zühur ettiği zaman nefis kendi hükmünü sürdüremez. Bu da bir anlamda nefsin ölümü mânâsına gelir. Örneğin Rabbin celâli sıfatının tecellisi olan bir sıkıntı, mihnet yahut hastalık kula isâbet ettiği vakit o kimse her zaman olduğu gibi zevki sefa içinde yaşayamaz. Nitekim sûfilerden bazıları bu nedenle Cenâb-ı Hakk’ın mihnet ve sıkıntıyla öldürüp, nimetle dirilttiğini söylemişlerdir.³²⁹

Yine Allah Teâlâ cemâlî sıfatının tecellisi olarak da kuluna lütuf ve ihsanlarda bulunduğu zaman onu diriltmiş olur. Burada cemâlî tecelliden kasıt Hakk’ın Rahman, Rahim, Muhsin isimlerinin yansıması olan mânevî yardımın, lütuf ve ikramın kula ulaşmasıdır. Nefis bu yardım ve ihsanlar sayesinde Hakk’a yakınlık derecesine ulaşır. Bu nedenle cemâlî tecellî aynı zamanda nefsin kötülüklerden kurtulup Hakk’a yakınlıkla dirilip hayat bulmasını da sağlamaktadır. Ayrıca Hakk’ın celâl ve cemâl tecellilerini sadece insanlar üzerinde değil, aynı zamanda tüm mahlûkat üzerinde de müşâhede etmemiz mümkündür. Örneğin ilk bahar cemâlî tecellînin yansımasıyken, son bahar da celâlî tecellînin eseridir.

Yine zikredilen âyeti yorumlarken Kâşânî, dünyada iken hevâsından kurtulan ve seyri sülûk yolunda riyâzet ve mücâhedelerle nefsini öldürüp kötü vasıflarından fânî kılan kimselerin ölü değil, bilakis Hak katında hakîkî hayat olan ilâhî hayat ile diri ve canlı olduklarını bildirmektedir.³³⁰ Ayrıca mutasavvıflar “ölmeden önce ölünüz” hadîsi gereğince henüz tabii ölümle ölmeden evvel irâdî ölümle nefsini kötü ahlakından ve yerilmiş sıfatlarından öldüren kimsenin ebediyet yurdunda hakiki hayatla diri ve canlı olacaklarını söylemektedirler.

Ayrıca sûfiler hevasını öldürüp nefsini fânî kılan kimsenin buna mukâbil nefsinin iyi ve güzel vasıflarla süsleyeceğini bildirmektedirler. Bu nedenle güzel hal ve ahlakın nefiste ortaya çıkması kulun dirilmesi anlamına gelmektedir.

³²⁸ Kübrâ, a.g.e., I, 231.

³²⁹ Sülemî, a.g.e., II, 77.

³³⁰ Kâşânî, a.g.e., I, 61.

16. Heybet İle Ölüp Üns İle Dirilmek

“Öldüren de O’dur, yaşatan da.”³³¹

Hakikat erbâbı olan sûfîler Cenâb-ı Hakk’ın kullarını heybet ile öldürüp, üns ile dirilttiğini söylemişlerdir.³³² Aslında celâlî tecellînin sonucu olarak ortaya çıkan heybet hâli kulun bu tecellî karşısında korkuya kapılmasıdır. Bu nedenle nefis böyle bir celâl ve heybet karşısında günah ve isyâna meyl etmekten korkup uzak durur. Bu aynı zamanda nefsin arzu ve isteklerinin heybet karşısında ölmesi ve yok olması demektir.

Celâlî azâmetin karşıtı olarak cemâlî tecellînin ortaya çıkması ise kulda üns hâlinin meydana gelmesine sebep olur. Bu aynı zamanda ilâhî lütuf ve yardımın kula erişmesidir. Kul bu sâyede nefsin terbiye etmekte, emmâreden kurtarıp sâfiye derecesine ulaştırmaktadır. Nitekim Şiblî’ye ünsden sorulduğunda şu karşılığı vermiştir: “Üns, senin senden, nefsinden ve bütün varlıklardan uzaklaşman ve Allah ile üns halinde bulunmandır.”³³³ Bu da bir bakıma Allah Teâlâ’nın o kimseni diriltmesi mânâsına gelir.

17. Tevhid Çerçevesinde Fenâ İle Ölüp, Bekâ İle Dirilmek

“Ey iman edenler! Allah’a karşı gereği gibi saygılı olun ve ancak müslüman olarak can verin.”³³⁴

İbn Arabî zikredilen âyeti yorumlarken burada sıradan, normal bir şekilde değil, Hakk’a teslim olmuş halde yâni, tevhidde fenâ bulmuş olarak ölmeye işaret edildiğini söylemiştir.³³⁵ Tevhid aslında âlemdeki yegâne varlığın Hakk’a ait olduğunu görebilmektir. Böyle olunca kul kendine aitmiş gibi görünen fiillerinde, sıfatlarında ve benliğinde aslında kendine has bir aidiyetin olmayıp, sadece Cenâb-ı Hakk’ın tecellîlerinin varlığının farkına varır. Tevhîde ulaşmak demek kulun bu vecihlerdeki fenâ ile hakîkate ulaşması, bunların esâsında kendine ait olmadığını fark etmesi, bunlarda Cenâb-ı Hak’la buluşması ve kendi benliğinden

³³¹ Necm, 53/44.

³³² Kuşeyrî, *a.g.e.*, III, 253.

³³³ Serrâc, *a.g.e.*, s. 65.

³³⁴ Âli- İmran, 3/102.

³³⁵ İbn Arabî, *a.g.e.*, I, 122.

ölmesi demektir. “*Fenâ fi’t tevhîd*” ve ya “*fenâ fi’llâh*” diye ifâde edilen bu makamda kul, artık yaptığı her işi, ettiği tüm hareketleri nefsinin arzusuna göre değil, Hakk’ın murâdına göre tanzîm etmektedir. Böylece her işi Hak için, her hareketi Hak’la olmuş olur. Hadîsde geçen “*işiten kulağı, gören gözü, tutan eli olurum*”³³⁶ ifâdesi bu hâle işârettir.

Yine Kâşânî’nin nazarında âyette fenâ ile ölenlerin, bekâ ile diriltileceklerine işaret vardır.³³⁷ Nefsini kötü ahlakından ve olumsuz vasıflarından temizleyen kimse nefsinden fenâ bularak ölmüş, karşılığında ilâhî ahlakla ahlaklanmak ve güzel sıfatlarla muttasıf olmak suretiyle de dirilmiştir. Sâlikin İlâhî ahlakla birlikte hayat sürmesi bekâ ile dirilmesidir.

Ayrıca sûfilere göre kimin ölümü normal sebeplere bağlı bir şekilde gerçekleşirse, hayatı da normal sebeplere bağlı olur. Ancak kim de Allah’da fenâ bularak nefsini öldürürse, Hak’la bâkî olur.³³⁸ Bu nedenle Kuşeyrî, bedenleri ve nefisleri Allah yolunda fânî olanların ruhlarının muhakkak Allah ile bâkî olacağını söylemektedir.³³⁹ Muhyiddin ibn Arabî de diğer bir âyette geçen “*öleceği gün ve yeniden hayata döndürüleceği gün ona selâm olsun*”³⁴⁰ ifâdesini açıklarken vahdette fenâ ile öleceği ve fenâdan sonra bekâ ile diriltileceği gün ona selam olsun şeklinde yorumlamaktadır.³⁴¹

³³⁶ Buharî, “*Rekâ’ik*”, 38.

³³⁷ Kâşânî, *a.g.e.*, II, 315.

³³⁸ Bursevi, *a.g.e.*, III, 331.

³³⁹ *a.g.e.*, II, 79.

³⁴⁰ Meryem, 19/15.

³⁴¹ İbn Arabî, *a.g.e.*, II, 4.

SONUÇ

Ölümün dini literatürdeki tanımına baktığımızda genel anlamıyla canlı varlıkların hayatlarının son bulması, mevcut olan herhangi bir suretin bir daha aynen zahir olmamak üzere bozulması ve hayatın zıddı gibi manalarda kullanıldığı görülmektedir. Sûfiler tarafından ise ölüm, zahiri anlamdan ziyade nefsin arzu ve isteklerinin yok edilmesi, hevâ ve hevesin sökülüp atılması ya da kontrol altına alınması gibi genellikle manevî bir olgu olarak tarif edilmektedir. Mutasavvıflar ölümü üç kategoride değerlendirmektedirler. Bunlar zorunlu ölüm dediğimiz zahiri anlamdaki ölüm, nefsin ölümü ve ruhun ölümüdür. Sûfiler bedenın anâsır-ı erbaa denilen toprak, su, hava ve ateşten müteşekkıl olduğu görüşündedirler. Onlara göre bedenın ölümü bu unsurların bozulup yok olmasıyla vukû bulan bir olaydır. Kur’ân-ı Kerim’de geçen “*Her nefis ölümü tadacaktır. Sonunda bize döneceksiniz*”³⁴² âyet’i de bu hususa dikkat çekmektedir. Zahiri anlamdaki zorunlu ölüm hakkında sûfileri diğerklerinden ayıran en önemli husus ise bunu Hakk’a vuslat aracı olarak görmeleri ve hoş karşılamalarıdır. Bu da henüz hayatta iken “ölmeden önce ölmek” olarak ifade edilen irâdî ve manevî bir ölümü tecrübe etmenin sonucudur. Nefsin ölümüne geldikde ise sûfilerin nazarında bu maddi manadan öte manevî bir ölumdür. Diğerk bir ifadeyle nefiste bulunan her türlü kötü huy ve davranışların, hevâ ve isteklerin yok olmasıdır. Aksi takdirde maddi bir ölümden bahs etmek düşünülemez. Zira nefis aynı zamanda can anlamında da kullanılmaktadır. Sûfilerin buradaki kasıtları cana zarar vermek değil, nefsâni istekleri kontrol altında bulundurmaktır. Sâlikin irâdî ölümle ölmesi, zorunlu ölümden sonra hasıl olacak idraklerin ortaya çıkmasını, perdelerin kalkmasını ve sırların tecelli etmesini sağlar. Ruhun ölüm hususundaki konumu ise, bedenın ölümüyle birlikte ervah alemine yapılan yolculuktan ibarettir.

Mutasavvıfların ölüm türleriyle ilgili tasniflerinde yer verdikleri bir ölüm çeşidi de “Teceddüd-i Emsal” veya “Halk-ı Cedid” şeklindeki ölüm türüdür. Bu ölüm çeşidini diğerklerinden ayıran en önemli husus ise şehadet âlemi dediğimiz dünya hayatındaki tüm mahlukatın Muhyî, Mumit ve diğerk ilâhî isimler gereğince

³⁴² Ankebut, 29/57.

devamlı mevcut ve yok olmalarıdır. Bu düşünceye göre kainatta hiçbir sûret iki anda var olmaz. Lakin yok olan sûret yeni yaratılan sûretin benzeri olduğu için hiss bu değişikliğe muttali olmaz. Sûfilerin ölüme karşı farklı yaklaşımları ve her an ölüme hazır olma duyguları bu tür farklı ölüm tasnifleri yapmalarına neden olmuştur.

Mutasavvıflar da diğer islami fırkalar gibi ölüme hazırlığın ilk şartının îman olduğu görüşündedirler. İman olmadan hiç bir hazırlıktan söz edilemez. Nitekim âyet-i kerîme’de “*İman edip amel-i salih yapanlara gelince, onlar cennetliklerdir; orada ebedî kalacaklardır*”³⁴³ buyurulmakta ve îmanın önemine dikkat çekilmektedir. Ayrıca tasavvufî düşüncede îmandan sonra ölüme hazırlığın diğer bir şartı dâimî bir tövbeyle Hakk’a yönelmek ve ölüm vakti gelmeden önce tüm ihtiraslardan ve günahlardan rücû etmektir. Nitekim bu hususta ölümle tövbe arasındaki irtibata dikkat çeken Necmüddin Kübrâ, Hakk’a dönüşün iki şekilde olduğunu söylemektedir. Birincisi maddi ve zorunlu ölümle birlikte vukû bulacak olan dönüş, diğeri ise tövbeyle irâdî olarak günahlardan ve nefsanî isteklerden yüz çevirerek Hakk’a yönelmektir. Bu bakımdan değerlendirildiğinde, ölümle nefsanî tüm isteklerin zorunlu bir şekilde yok olmasıyla gerçekleşen bu yönelişin, henüz hayatta iken irâdî olarak meydana gelmesini, sûfilerin tövbe olarak algıladıkları görülmektedir.

Ölüme hazırlık konusunda sûfilerin üzerinde durdukları diğer bir husus ise ameldir. Onlara göre sadece îman etmek yeterli değildir. İmanla birlikte amel-i salihlerle âhiret hazırlığı yapmak şarttır. Nitekim Kur’ân-ı Kerim’de de “*Ancak îman edip amel-i salih yapanlar*”³⁴⁴ın kurtulacağı ifade edilmektedir. Gerçek tasavvufu diğer ibâhi akımlardan ayıran en önemli hususlardan biri de budur.

Ölümü genellikle nefsin hevâ ve hevesinin yok edilmesi, shevi arzu ve isteklerin ortadan kaldırılması olarak tanımlayan sûfiler, bu eksende bir takım riyazet yöntemleri de geliştirmişlerdir. Nefsi aç bırakmak, yamalı elbise giymek, sıkıntılara katlanmak ve uzlet etmek şeklinde kendisini gösteren bu uygulamalarla sûfiler, her durumda nefse muhalefeti hedeflemişlerdir. Öncelikle *el-mevtû’l-*

³⁴³ Bakara, 2/82.

³⁴⁴ Asr, 103/3.

ebyaz/beyaz ölüm olarak adlandırılan açlıktan kasıt nefsi aç bırakmala günah işleme ve harama meyletme potansiyelini ortadan kaldırmaktır. Zira midenin tok olması, nefsânî kuvvetlerin güçlenmesine ve mâsiyete daha kolay yönelmesine sebep olur. Açlık ise nefisteki tüm güç ve kuvveti en asgari dereceye indirir. Bu nedenledir ki riyazet yöntemleri arasında nefse en zor geleni aç kalmaktır. Bundan başka sûfileri diğer riyazet ehlinden farklı kılan husus bunu ibadet haline getirmeleridir. Meselâ oruçla süslemek suretiyle. Çünkü sûfilerin açlıktan kasıtları aslında oruçtur. Öbür türlü nefis aç kalmaktan haz duyar. Örneğin zayıflamak ve pehriz niyetiyle aç kalanlar bundan zevk duyarlar. Ancak ibadet niyetiyle tutulan oruçtan hiç bir nefis memnun olmaz.

Mutasavvıfların riyazet yöntemlerinden bir diğerini teşkil eden ve yamalı elbise giymek şeklinde kendini gösteren bu uygulamayla sûfiler, nefsin süs ve gösteriş duygusunu öldürmeyi amaçlarlar. Onlara göre sâlik nefse hor gelen yamalı ve eski elbiseler giymekle nefsin kibir, riya, gösteriş ve israf gibi yönlerini öldürmektedir. Bu şekildeki nefsi terbiye sonucu kul marifete ulaşmaktadır. Nitekim Bayezid-i Bistâmî'ye “bu mârifete nasıl eriştin?” diye sorulduğunda; “Aç bir karın ve çıplak bir beden ile” diye karşılık vermiştir.

Yine halktan gelen cefâ ve sıkıntılara katlanmayı da riyazet yöntemlerinden biri olarak algılayan sûfiler, bu sıkıntılara sabr etmeği nefse muhalefet olarak görmüşlerdir. Zira mutasavvıfların nazarında nefis, kibir ve başkalarını hor ve hakir görme gibi kötü ahlaka sahiptir. Bu sıkıntılara katlanmak ise nefisteki zikir edilen kötü vasıfların ölmesine, karşılığında kendini diğerlerinden daha aşağı görme ve tevazu halinin ortaya çıkmasına sebep olur.

Tasavvuftaki riyazet yöntemlerinden bir diğeri de uzlettir. Sûfilerin nazarında uzlet esâsında insanlardan uzak kalmaktan ziyade, kulun kötü ahlakından, huy ve davranışlarından uzaklaşmasıdır. Nitekim Kuşeyrî'ye göre uzlet yalnızca vatandan ve insanlardan ayrılmak değil. Tam aksine uzlet, sâlikin kötü huylarından uzaklaşmasıdır. Ayrıca sûfilerin uzlet konusundaki görüşlerini incelediğimiz zaman, şu sonuçlara da varmamız mümkündür: Başta nefis olmak üzere halktan ayrılmak suretiyle Hak'la ünsiyet peyda etmek, insanların kötü

hallerinin kendisine bulaşmasından korunmakla birlikte kendi şerrinden diğer insanların da emin olmasını sağlamak.

Yine sûfilerin bazı kavramları ölümle irtibatlı bir şekilde değerlendirdikleri görülmektedir. Zühd, gurbet, hayat, azim, kalak, tezekkür, keşf, rabıta, kurbiyet, aşk, fenâ, müşahede ve mârifet bunlardan bir kısmıdır. Sûfilerin nazarında zühd, insanı dünyaya bağliıyacak ve ölümü unutturacak şeylerin tümünden yüz çevirmek, aynı zamanda da ölüme hazırlanma ve âhirete yönelme duygusunu sağlayacak şeylerle meşgul olmaktır. Gurbetle kast edilen ise genellikle nefsin hayvanilikten, tabii alışkanlıklarından ve şehevî arzularından uzaklaşıp, melekî-rûhânî vasıflara kavuşması esnasında gerçekleşen ve bir anlamda kişideki kötü sıfatların ölüp, güzel ahlakın hayat bulmasıyla meydana gelen gurbettir. Mutasavvıfların hayat kavramıyla kast ettikleri mânâ ise sâlikin kötü huylarından ölmesi ve güzel vasıflarla dirilmesidir. Azim de aynı şekilde kulun Hakk’a doğru seyrinde vusulüne engel olan bağları koparıp atmasıdır.

Yine sûfilerin ölümle bağlantılı olarak ele aldıkları diğer bir kavram kalaktır. Tasavvufta kalak Hakk’a duyulan özlem duygusunu ifade etmektedir. Ölüm de bu özlem hissinin vuslata dönüştürülmesinin bir aracı olması hasebiyele sûfiler tarafından hoş karşılanmıştır. Mutasavvıflar Allah’tan perdelenmenin birinci nedeninin unutkanlık olduğunu bildirmişlerdir. Bu nedenle, Hakk’a yönelen sâlikin ilk yapması gereken şeyin de zikir ve tezekkürde bulunmak suretiyle Cenâb-ı Hakk’ı ve ölümü unutmamak olduğunu söylemişlerdir. Bu yönüyle tezekkürün sûfilerin nazarında ölümle bağlantılı olarak değerlendirildiği görülmektedir. Tezekkürle yakın manaya gelen tefekkürî mevt yahut rabıta da bu anlamda mürîdin her daim ölümle iç içe yaşamasına sebep olur.

Mutasavvıfların ölümle bağlantılı olarak ele aldıkları bir başka kavram da keşf ve rüyadır. Mutasavvıfların ayne’l-yakîn olarak da ifade ettikleri keşfle, sûfiler, şimdiden gayb perdesinin arkasındaki şeylerin bilgisine sâhiptirler. Perdenin kalkması olan ölümün sâlike sağlayacağı fâide ise, sadece ona bu bilgiyi daha açık bir şekilde kavrama imkanını sunmasıdır. Yoksa yakini artmaz. Hz. Ali’nin “Eğer (ölümle) perde kalkmış olsa yakinim artmaz” sözü bu mânâda söylenmiş bir sözdür. Müşahedeyi de aynı ölçüde değerlendiren sûfiler, öldükten

sonra meydana gelen tecellilerin, gayba dair bilgi ve hadiselerin ölmeden önce, hayattayken hakka'l-yakin bilinmesi ve şühûdî olarak görülmesi bakımından ölümle irtibatlandırmışlardır.

Yine sûfîlerin kurbiyet ve ilâhî aşk (muhabbet) konusundaki görüşleri incelendiği zaman ölümle bir bağlantı kurdukları görülmektedir. Zira hangi yönüyle olursa olsun ölüm, Hakk'a vuslatın yegane sebebidir. Bu nedenle denilmiştir ki “muhabbetullahın öldürdüğü kimseyi, kurbiyet diriltir.” Bu manada sûfîlerin nazarında maddi anlamdaki ölümü sevimli hale getiren şeyin ilâhî aşk olduğu görülmektedir.

Sûfîler, tasavvufta en önemli mertebelerden biri olan fenâ makamını da ölüm ekseninde değerlendirmektedirler. Zira fenâ makamı beşeri sıfatlardan, nefsânî huylardan ve davranışlardan kurtulup, karşılığında güzel vasıflarla ve ilahî ahlakla ahlaklanmaktır. Ölmeden önce ölmek olarak ifade edilen bu makamda sûfîler, ölen kişinin nefsânî ihtiraslarını kaybedişi gibi bir yokluk yaşamakta, ölünün Hakk'a rücû gibi bir vuslata ulaşmaktadırlar. Ayrıca mutasavvıfların tasavvufun nihai gayesi olan marifetullahla ilgili görüş ve yaklaşımlarını incelediğimiz zaman ölümle marifet arasında da sıkı bir bağ kurdukları anlaşılmaktadır. Çünkü ölüm kulun başta Cenâb-ı Hak olmakla âhiret ve gayba ilişkin hususlarda mârifet sahibi olmasını sağlar. Sûfîler ise bu mârifet ve bilgiye zorunlu ölüm gelmeden önce irâdî ölümle nefislerini öldürdükleri için sahiptirler.

Yine sûfîlerin ölümle ilgili görüşlerini incelerken, ölüm ayetlerini kendilerine has usûllerle farklı bir şekilde yorumladıklarını gördük. Yorumların genellikle nefsin ölüp kalbin dirilmesi, ruhun dirilip beden ölmesi, heybet ile ölüp üns ile dirilmek, fenâ ile ölüp bekâ ile dirilmek gibi seyri sülûk ve manevî tekamülle ilgili olduğu sonucuna vardık.

KAYNAKÇA

- AFÎFÎ, Ebû'l-Alâ, *Tasavvuf İslam'da Manevi Hayat*, (çev. Ekrem Demirli-Abdullah Kartal), İstanbul: İZ yayıncılık, 2018.
- ATEŞ, Süleyman, *Cüneyd-i Bağdadi (k.s) Hayatı Eserleri ve Mektupları*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1970.
- ACLÛNÎ, İsmâil b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafa ve Müzîlü'l-İlbâs Amme's-tehere Mine'l-Ehâdîs Alâ Elsineti'n-Nâs*, I-II, Kâhire: Mektebetü'l-Kudsiyye, h. 1351.
- AYHAN, Müslüm, *Tasavvufî Düşüncede Ölüm*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: T.C. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2002.
- AŞKAR, Mustafa, *Nıyazî-i Mısrî ve Tasavvuf Anlayışı*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.
- ATTÂR, Ferîdüddin, *Evliya Tezkireleri*, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012.
- ANKARAVÎ, İsmail Rusûhî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, (haz. Safî Arpaguş), İstanbul: Vefa Yayınları, 2008.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm, *el-Câmiu's's-sahîh*, İstanbul:1315.
- BULUT, Mehmet, *Müslümanın İnanç Esasları*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2015.
- BURSEVÎ, İsmâil Hakkı, *Ruhu'l Beyan*, I-XXIII, İstanbul: Erkam Yayınları, 2013.

- CEVHERÎ, İsmail b. Hammad, *es-Sıhah Tacü'l-Lügat ve Sıhahu'l-Arabiyyeti*, (thk. Muhammed Muhammed Tamir), Kahire: Daru'l-Hadis, h. 1430, m. 2009.
- CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul: Anka yayınları, 2005.
- CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerîf, *Tâ'rîfât*, (çev: Abdülaziz Mecdî Tolun), İstanbul: Litera yayıncılık, 2014.
- CÜNDİOĞLU, Düccane, *Ölümün Dört Rengi*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2018.
- CELÂLEDDÎN, Mevlânâ Rûmî, *Mesnevi*, I-VI, (çev. Veled İzbudak), İstanbul: MEB, 1991.
- , *Dîvân-ı Kebîr*, I-VII, (haz. Abdülbâki Gölpınarlı), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- CEYHAN, Semih, "Zühd", *DİA*, XLIV, 530, İstanbul 2013.
- ÇİFT, Salih, *Tasavvufta Sevgi ve Ümit Yolu: Yahyâ b. Muâz er-Râzî*, Bursa: Sır Yayıncılık, 2011.
- ÇAĞRICI, Mustafa, "Azim", *DİA*, IV, 329, İstanbul 1991.
- DEMİRLİ, Ekrem, *Şair sufiler: Mevlana, Yunus ve Niyazi-i Mısrî üzerine incelemeler*, İstanbul: Sufi kitap yayınevi, 2018.
- DEMİRCİ, Mehmet, "Mutasavvıflara Göre Ölüm", *İslâmi Araştırmalar*, sayı: 3 Ocak 1987.
- ERGİNLİ, Zafer, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kalem Yayınevi, 2006.
- EFENDİ, Hâfız Hulûsi, *Rüyâların Işığında Nefis ve Mertebeleri*, (Sadeleştiren: Abdurrahman Acer), İstanbul: Sebil Yayınevi, 2006.

ERKAYA, Mahmud Esad, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, Ankara: Otto yayinlari, 2017.

CÎLÎ, Abdülkerîm, *İnsân-ı Kâmil*, (çev. Abdülaziz Mecdi Tolun, haz. Selçuk Eraydın, Ekrem Demirli, Abdullah Kartal), İstanbul: İZ Yayıncılık, 2002.

GEYLÂNÎ, Abdülkadir, *İlâhî Armağan-El-Fethu'r-Rabbânî ve'l-Feyzü'r-Rahmânî* (çev. Abdülkadir Akçiçek), İstanbul: Altınoluk, 2018.

GAZZÂLÎ, İmam, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I-IV, (çev. Ahmet Serdaroğlu), İstanbul: Bedir Yayınevi, 2002.

-----, *Din`de Kırk Esas: Erbaîn fî usûlu'd dîn*, (çev. Hüseyin S. Erdoğan), İstanbul: Hisan yayınevi.

-----, *Din`de Kırk Prensip: El-Erbaîn fî usûlu'd dîn*, (Haz. Abdulhalık Duram), Hikmet yayınları (Yeni Şafak armağanı), İstanbul, 2010.

-----, *Kalplerin Keşfi*, (çev. Ali Kaya), İstanbul: Semerkand Yayınları, 2012.

-----, *Abidler Yolu*, (çev. Yaman Arıkan), İstanbul: Yağmur Yayınları, 1971.

-----, *Kimya-yı Saâdet*, (çev. Ali Arslan), İstanbul: Arslan Yayınları, 1992.

-----, *Hakikat Arayışı: el-Munkız Mine'd-Dalâl*, (çev. Abdurrezzak Tek), Bursa: Emin Yayınları, 2017.

-----, *Mişkatu'l Envar*, (çev. Şadi Eren), İstanbul: Nesil Yayınları, 2010.

-----, *Dinde Kırk Prensip: El-Erbaîn fî usûlu'd dîn*, (haz. Abdulhalık Duram), İstanbul: Hikmet yayınları (Yeni Şafak armağanı), 2010.

-----, *Tefsiru'l-İmami'l-Gazzâlî*, (haz. Muhammed Rayhânî), Fas-Mağrip: Daru's-Selame, 1431/ 2010.

HAKKI, Erzurumlu İbrâhim, *Mârifetnâme*, (haz. Aptullah Aydın), İstanbul: Mehdi yayınları, 1992.

HUCVÎRÎ, Ali b. Osman Cüllabi, *Hakikat Bilgisi-Keşfu'l-Mahcub*, (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergah Yayınları, 2016.

HEYSEMÎ, Ebü'l Hasen Nûreddin Alî b. Ebî Bekr, *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1408/1988.

HEREVÎ, Hâce Abdullah el-Ensârî, *Tasavvufta Yüz Basamak: Menâzilü's-Sâirîn*, (çev. Abdurrezzak Tek), Bursa: Emin Yayınları, 2008.

İBN MANZUR, Ebü'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrerem b. Ali El-Ensârî, *Lisânü'l-'Arab*, I- XV, 1.b., Beyrut: Dâru Sâdir, 1410/1990.

İBN ARABÎ, Muhyiddin, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye fî Mârifeti'l-Esrâri'l-Mâlikiyye ve'l-Memlûkiyye*, I-XVIII, (çev. Ekrem Demirli), İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.

-----, *Fusûsu'l-hikem*, (haz. Ebü'l-Alâ Afîfî), Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-arabî.

-----, *Mârifet Kitabı-Kitâbu'l-Ma'rife*, (çev. Abdülazîz Mecdî Tolun ve Hüseyin Şemsi Ergüneş), İstanbul: İz Yayıncılık, 2008.

-----, *Tefsiru's-Şeyhu'l-Ekber*, I-II.

İBN SÎNÂ, *Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi*, (çev. M. Hazmi Tura), 1959.

İBN KAYYIM, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir b. Eyyûb el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn beyne menâzili iyyâkena'büdü ve iyyâkenestaîn*, I-III, Beyrut: Daru'l-kutubu'l-ilmiyye

KEMİKLİ, Bilal, *Sufi, Aşk ve Ölüm*, İstanbul: KİTABEVİ yayınları, 2017.

KONUK, Ahmed Avni, *Fususu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, (haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın), İstanbul: İFAV, 2017.

KUŞEYRÎ, Abdülkerim, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergah Yayınları, 2017.

-----, *Risaletü'l- Kuşeyriyye*, Beyrut-lübnan: Daru'l-kutubu'l İlmiyye, 1422/2001, s. 35.

-----, *Letâifü'l-İşâra*, III, Beyrut: Darü'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1971.

KÜÇÜK, Osman Nuri, *Mevlana`ya Göre Manevi Gelişim -Benliğin Dönüşümü ve Mi`racı-*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.

KARADAŞ, Cağfer, “İslam Düşüncesinde Değişim ve Süreklilik”, *Usul İslam Araştırmaları*, 2007, 8-22.

KARLIĞA, H. Bekir, “Anâsır-ı Erbaa”, *DİA*, III, 149, İstanbul 1991.

KÜBRÂ, Necmüddin, *Tasavvufî Hayat, Şerh-i Usûl-i Aşere*, (haz. Mustafa Kara), İstanbul, Dergah Yayınları, 2018.

-----, *Alau'd Devle Es-Simnânî, Tevîlâtü'n-Necmiyye Fi't-Tefsiru'l İşâriyyu's-Sufiyye*, Beyrut-Lübnan: Darü'l-kutubü'l-İlmiyye, 2009.

KÂŞÂNÎ, Abdürrezzak, *Elf Makâm*, (çev. Abdürrezzak Tek), Bursa, Emin Yayınları, 2017.

-----, *Tasavvuf sözlüğü: Letâifu'l-a'lâm Fî İşarâtı Ehli'l-İlham*, (çev. Ekrem Demirli), İstanbul: İZ Yayınları, 2015.

-----, *Tevilat-ı Kâşaniyye*, III, (çev. Ali Rıza Doksanyedi), Ankara, Kadioğlu matbaası, 1988.

KELÂBÂZÎ, Ebî Bekr Muhammed b. İshâk, *Et-Taarruf Li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, thk. Ahmet Şemsuddîn, Beyrut-Lübnan: Dâru'l Kutubu'l-İlmiyye, 1971.

KÖSE, Saffet, *İbâdetten Kulluk Şuûruna*, İstanbul, Altınoluk Yayınları, 2016.

KASTAMONLU, Seyid Hafız Ahmed Mahir, *Hikem-i Atâiyye Şerhi- El-Muhkem fi Şerhi'l-Hikem*, (haz. Tahir Galip Seratlı), İstanbul: Sufi Kitap Yayınları, 9. Baskı, 2020.

KARA, Mustafa, “Fena”, *DİA*, XII, 333, İstanbul 1995.

KÂŞÂNÎ, İzzeddîn, *Tasavvufun Ana Esasları*, (çev. Hakkı Uygur), İstanbul: Kurtuba Kitap yayınevi, 2010.

MÜSLİM, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Küşeyrî, el-Câmi'u's-Sahîh, Riyad: Dâru's-Selâm, 1999.

MEKKÎ, Ebû Talib, *Kalplerin Azığı: Kûtu'l-Kulûb*, I-IV, (çev. Yakup Çiçek, Dilaver Selvi), İstanbul: Semerkand Yayınları, 2003.

MEVDÛDÎ, Ebu'l A'lâ, “Allah’a İman”, (çev. Mehmet Aydın), *İslam Medeniyeti (Dini, İlmi, Fikri, Aylık Macmua)*, Sayı, 7, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 25 Şubat 1968.

MUSLU, Ramazan, “Türk Tasavvuf Kültüründe Sûfilerin Ölümüne Bakışı ve Cenaze Merasimleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, 2009, sayı: 38, ss. 61-86.

MUHÂSİBÎ, Hâris b. Esed, *er-Ri'âye: Kalb hayâtı I*, (çev. Abdulhakim Yüce), İstanbul: Işık yayınları, 2005.

MUSTAFA, İbrâhim v.d., *el-Mu'cemü'l-Vasît*, İstanbul: Çağrı yayınları, 1996.

PÂRSÂ, Hacı Muhammed, *Tevhîde Giriş-Faslu'l-Hitâb*, (çev. Ali Hüsrevoğlu), İstanbul: Erkam Yayınları, 1408/1988.

MÜNÂVÎ, Muhammed Abdürraûf, *Feyzü'l-Kadîr Şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr*, I-VI, (haz: Ahmed Abdusselâm), Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1415/1994.

NESEFÎ, Azizüddin, *Tasavvufta İnsan Meselesi-İnsan-ı Kâmil*, (çev. Mehmet Kanar), İstanbul: Dergah Yayınları, 1990.

- ÖZEL, Sevgi v.d, *Türkçe Sözlük*, D.D.B.K, Ankara: Karınca Ajans Yayıncılık, 2012.
- SOYSALDI, İhsan, “Sufilerin Ölümüne yaklaşımı”,*Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Aralık, 2006, 135-148.
- SÜLEMÎ, Ebû Abdurrahman, *Tabakatu’s-Sûfiyye*, (haz. Nureddin Şeriybe), Sûriye-Halep: Darü’l Kitabu’n-Nefis, 1406/1976.
- , *Hakâiku’t-Tefsir: Tefsirü’l-Kur’âni’l-Azîz*, II, Beyrut-Lübnan: Darü’l-kutubü’l-İlmiyye, 1421/2001.
- SERRÂC, Ebû Nasr Tûsî, *el-Lüma: İslam Tasavvufu*, (haz. H. Kamil Yılmaz), İstanbul: Erkam Yayınları, 2016.
- SÜHREVERDÎ, Şihâbüddîn, *Gerçek Tasavvuf: Avârifü’l-Meârif*, (çev. Dilâver Selvi), İstanbul: Semerkand Yayınları, 2010.
- SÜHREVERDÎ, Ebu’n Necîb, *Âdâbü’l-Mürîdîn-Yol Ahlâkı*, (çev. Süleyman Gökbulut), İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014.
- SEMERKANDÎ, Ebü’l-Leys, *Gafletten Kurtuluş*, II, (çev. Yaman Arıkan), İstanbul: Uyanış Yayınevi, 5 baskı, 1987.
- SECCADÎ, Seyyid Cafer, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, (çev. Hakkı Uygur), İstanbul, Ensar Yayınları, 2007.
- SCHİMMEL, Annemarie, *Hallac: Kurtarın Beni Tanrıdan*, (çev. G. Ahmetcan Asena), İstanbul: Pan Yayıncılık, 2011.
- TEHÂNEVÎ, Muhammed A’la b. Ali, *Kitabu Keşşafu Istılahati’l-Fünun*, I-II, Kalkuta: 1862.
- TEK, Abdurrezzak, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, Bursa: Bursa Akademi, 2017.

-----, *Nakşîliğın Osmanlı Topraklarına Gelişi, Molla Abdullah İlâhî*, Bursa: Emin Yayınları, 2012.

-----, *Tasavvufî Mertebeler –Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî Örneği-*, Bursa: Emin Yayınları, 2008.

TİRMİZÎ, Hakîm, *Nefs Terbiyesi: Riyâzetü'n-Nefs*, (çev. Mehmet Zahit Tiryaki), İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2019.

TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-VI, (thk: Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut: Dâru'l-Ğarb el-İslâmî, 1998.

TATCI, Mustafa, *Yunus Emre Dîvânı*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1998.

TİLİMSÂNÎ, Afidüddin Süleyman b. Ali, *Şerhu Menâzili's-sâirîn ile'l-hakki'l-mübîn*, II, (nşr. Abdülhâfız Mansûr), Tunus: Daru't-Türkiye li'n-neşr, 1989.

TÜSTERÎ, Sehl b. Abdullah, *Tefsirü'l-Kur'ân'i'l-Azim*, Darü'l-Haram Li'l-Türâs, 1425/2004.

ULUDAĞ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012.

-----, “Ölüm”, *DİA*, XXXIV, 37-38, İstanbul, 2007.

-----, “Nefis”, *DİA*, XXXII, 526-529, İstanbul, 2006.

-----, “Keşf”, *DİA*, XXV, 315-317, Ankara, 2002.

-----, *Tasavvuf ve Tenkit*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2014.

-----, “Müşâhede”, *DİA*, XXXII, 152-153, İstanbul, 2006.

-----, “Mârifet”, *DİA*, XXVIII, 54-56, Ankara, 2003.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “Ruh”, *DİA*, XXXV, 187-192, Ankara, 2018.

YILMAZ, Hasan Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Ensar yayınları, 2004.